

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Devleti'nde Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal Ve Hukuki Çerçevesi

Yücel Öztürk*

(ORCID: 0000-0003-1109-7904)

Makale Gönderim Tarihi

19.05.2023

Makale Kabul Tarihi

27.06.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Öztürk, Y., "Osmanlı'da Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal Ve Hukuki Çerçevesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (Eylül 2023): 1812-1860.

APA: Öztürk, Y. (2023). Osmanlı'da Köleliğin Askeri, İktisadi, Sosyal Ve Hukuki Çerçevesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), 1812-1860.

Öz

Kölelik, insan evriminin katmanlarını ve aşamalarını belirlemede önemli bir turnusol kâğıdıdır. İlk çağdan Modern Çağ'a kadar bütün toplumlarda sosyal, iktisadi işleve sahip olan kölelik, Osmanlı devlet ve toplum hayatının en önemli unsurlarından birisi idi. Çalışmada Kölelik olgusunun insani değer sistemlerinin dışına itilmesi ile Modern Çağ öncesinde tüm inanç ve kültürlerde tabii bir yaratılış gerçeği olarak kabul edilmesi arasındaki çelişkiye kuvvetli vurgu yapılmıştır. Bu vesileyle kültürel zaman kavramına dikkat çekilmiştir. Osmanlı'da köleliğin kültürel zeminine temas edilmiş, köleliğin askeri, iktisadi, sosyal ve hukuki çerçevesi mikro ölçekte analiz edilmiştir.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, yozturk@sakarya.edu.tr.

Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History Turkey.

Anahtar Kelimeler: Köle, Osmanlı, Pençik, Kanunname, Fetva, Esir, Kul, Devşirme, Gümrük, Fiyat.

Military, Economic, Social and Legal Frameworks of Slavery in the Ottoman Empire

Abstract

Slavery is an important litmus paper in determining the layers and stages of human evolution. Slavery, which had a social and economic function in all societies from the First Age to the Modern Age, was one of the most important elements of Ottoman state and social life. Strong emphasis is placed on the contradiction between the concept of slavery being pushed out of human value systems and its acceptance as a natural fact of creation in all beliefs and cultures before the Modern Age. On this occasion, attention was drawn to the concept of cultural time. In the study, the cultural basis of slavery in the Ottoman Empire was touched on, and the military, economic, social and legal frameworks of slavery were analyzed on a micro scale.

Keywords: Slave, Ottoman, Pençik, Kanunname, Fatwa, Captive, Slave, Devşirme, Customs, Price.

Giriş

Tarihsel zaman ile kronolojik zaman birbirinden farklıdır. İlki zihinsel, ikincisi ise uzaysal devinimleri ifade etmektedir. İnsan zihninden bağımsız olan kronolojik veya uzaysal zaman, her insan ve toplum tarafından farklı oluş algıları içinde idrak edilmektedir. Herkesin, her toplumun, her zümrenin tarih algısı farklı anlam dünyaları içinde teşekkül eder. Tarihte evrensel olarak aynı anlamda hissedilen, aynı anlam yüklenen bir amaç, fikir ve eylem, hemen hemen yok gibidir.

Tarihsel devinin bozulma ve dejenerasyona doğru geliştiği, insanlığın her geçen zaman içinde varlık anlamında bozulmaya uğradığını düşünme biçimleri yaygındır. Bu düşünce biçimleri özellikle dinsel düşünmeyi zihnin merkezine yerleştiren insan ve toplumlarda gözle görülür niteliktedir. Dinsel cemaatler, daima, dinin ilk çıkış zamanlarına vurgu yapar ve bu periyodu saadet zamanı olarak yorumlar. Bu düşünce biçimlerinde insanın dünyevi yaşantısı aslında zorunlu olarak katlanılan ve onu aslından uzaklaştıran hayattır. Bundan

kurtulmak ve inancın saf dünyasında kalmak esastır. Bahsettiğimiz anti dünya anlayışı hem kitabi dinler, hem de doğa dinleri dönemlerinde gözlemlenen olgudur. Eliade bu olgunun tarihi tezahürleri hakkında sayısız örnekler verir.¹

Tarihi devinimi iyi istikamette bir gelişme olarak yorumlama biçimi, modern çağa ait yeni bir anlayıştır. Bu anlayışa göre tarihsel zaman durmak bilmeyen bir evrim içindedir. Evrimin temel özelliği, her toplumda farklı boyutlarda, farklı zaman aralıklarında cereyan etmesi ve toplumları başkalaşmaya maruz bırakmasıdır. Tarihsel zaman, insan ve toplumların başkalaşma nüanslarının haritasıdır. Bir toplumun diğerinden farkı, yaşadığı mekan içinde eylemlerine yüklediği anlamların farklı olmasıdır.

Modern düşünme biçimini merkeze alarak devam edelim. Modern insan, tarih içinde olumlu ve iyi istikamette geliştiğini kabul ettiği için, teolojik zaman algısının tam tersi olarak, yaşadığı zamanı, geçmişe göre yükseltmekte, zaman geriye doğru insani değerler bakımından her bakımdan eksiklik taşımaktadır. Modern düşünme biçimine göre insan yaşadığı zamanı iyi değerlendirdiğinde geçmişteki atalarına göre her bakımdan daha ileri düzeyde bulunduğunu iddia etmiş olmaktadır.

Modern insanın tarihsel algısı, bir bakıma, insanın kendisi ile yüzleşmesi, tarihsel gelişimleri insan varlığının maddi ve manevi gelişimini ortaya çıkaran gelişmeler olarak görmesidir. Modern insan, geçmişi kritik ederek kendini arındırmaya, tarihsel anlamda kendini geliştirmeye çalışan insandır.

İnsanın kendisiyle yüzleşmesini sağlayan en çarpıcı olgu köleliktir. İnsan bir zamanlar insanları kurban ederek tanrıya ulaşmaya çalışıyordu. Bu en vahşi ruh tezahürü bile insanı kölelik kadar ürpertme gücüne sahip değildir; zira artık geçmişin en karanlık çağlarında kalmış ve bugün evrensel vicdan karşısında bir daha tekrarlanması mümkün olmayan bir anlayış olmuştur. Oysa, kölelik, daha yüz elli sene öncesine kadar bir insan kesiminin diğer bir insan kesimini her türlü insani özelliklerinden arındırarak dönüştürdüğü ve kendisine bir eşya, araç, cihaz, veya hayvan gibi hizmet etmeye mahkum ettiği bir eylem

¹ Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, Çev. Ümit Altuğ, Ankara 1994; Aynı Yazar, *Kutsal ve Dindışı*, Ankara 1991.

biçimidir. İnsanın bir zamanlar böyle bir anlayışı meşru görmesi, olağan üstü çarpıcılık içerir.

Bernard Lewis, köleliğin tarihi köklerinden birisinin renk bağlamında ırkçılık olduğunu düşünür. Özellikle siyahi Afrika insanının köleliğin en yaygın objesi olmasını bu renk ırkçılığına bağlar. Siyahi Afrika insanı, beyaz insan tarafından insani özelliklerden arındırılarak köleleştirildi. Zencilerin köle olması tanrısal iradeye atfedildi. Bazı ırkların yaratılış itibarıyla köleliğe uygun olduğu Aristo'dan itibaren, klasik yazarlar tarafından tekrarlandı.²

Şimdi, ilk paragraflarımızda yaptığımız değerlendirmeyi, bu tarihsel olgu çerçevesinde yeniden hatırlayalım. Bir İngiliz için Modern Çağ, zaferlerle dolu, insanlık tarihinin öncülük rolünü üstlenmiş gurur kaynağı zaman dilimidir. İngilizler modern ekonomiyi buldular, sanayi devrimini hazırladılar. Modern çağın en önemli atılımlarını gerçekleştirdiler. Ancak, bir zenci için bu tarihin anlamı nedir? Bir zencinin bu tarihten gurur duyması için bir sebep var mıdır? Ehud R. Toledano, bu soruların cevabını kısa bir pasaj ile çarpıcı şekilde vermiştir. 2003 yılında Kraliçe Elizabeth'in kendisine vermek istediği şövalyelik nişanını öfkeyle geri çeviren zenci asıllı Zephaniah, reddedişinin sebeplerini dile getiren bir yazı kaleme aldı. Zephaniah, özetle, atalarını köleliğe layık gören, bir kıta insanının bir çağı köle olarak idrak etmesine sebep olan İngiliz İmparatorluğu'ndan nefret ettiğini, bu nedenle onun vereceği nişandan da nefret ettiğini belirtiyor; bu nişanın kendisini yükseltmek yerine varoluşsal anlamda yok edeceğini dile getiriyordu. Zephaniah'ın zihninde tarih bütünüyle olumsuz anlam kazanıyor, hemen hemen bütün imparatorluklar onun için siyah ırkı köleleştiren baş mekanizmalar haline geliyordu. Ortalama bir İngiliz'in gözünde İngiliz tarihinin en parlak periyod olarak tanımlanan zaman dilimi, bir zencinin gözünde bütün kötülüklerin sembolü haline geliyor.³

² Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East*, New York 1990, s. 18.

³ "Bu imparatorluk düşüncesi yüzündendir ki benim gibi kara insanlar gerçek isimlerimizi ve gerçek tarihi kültürümüzü bile bilmiyoruz. Köklerine takmış biri değilim ve kesinlikle bir kimlik bunalımım yok; gelecek ve tüm insanların siyasi hakları benim takıntım! Britanya İmparatorluk Şövalyesi Benjamin Zephaniah Asla olmaz Bay Blair, mümkün değil Bayan Kraliçe. Ben bütünüyle imparatorluk karşıyım. Kraliçeye veya

Zenci kölelik uygulamalarıyla malul tarihiyle yüzleşerek bunları vicdanında mahkûm etmiş bir İngiliz ile köleliğin uygulamadaki en ağır gayri insani yönlerine maruz kalmış zencinin nesli için tarih hiçbir zaman aynı kültürel zamanı dile getirmeyecektir. Tarih, bir bakıma, farklı yaşanmışlıkların doğurduğu farklılıkları gözler önüne serer.

Atalarının geçmişinde kölelik gibi utanılacak bir uygulama olduğunu gören ve bununla yüzleşerek geçmişte ötekileştirdiği zencinin yanında yer alan modern insan, belki tarihsel günahlarının ağır utancını bir ölçüde hafifleterek rahatlayabilir. Bu rahatlama, kölelik olgusunun objesi olmuş zencinin tarihini ruhsal anlamda geri getirmeye, bu zencinin ruhsal yıkımını onarmaya yetecek midir? Hala köleliği meşru gören ülke, toplum ve zümrelerin mevcut olması gerçeği, bu rahatlığı da alıp götürmeyecek midir? Yer küre üzerinde, hemen yanı başımızda veya biraz uzağımızda, ancak, bilgi çağının imkanlarıyla bilgisi her an önümüzde duran, bir bakıma tanıklık etmekte olduğumuz ahlak, onur, erdem infazlarından suçluluk duymaktan kurtulabilecek miyiz?

Kölelik tarihi araştırmacılarının istisnasız olarak değindikleri bir realitenin de altını çizelim. İnsanlığın kölelik uygulamalarıyla işlemiş olduğu tarihi günah, evrensel bir günahdır. Bu günahın ancak tarih önünde vicdanımızı aklayarak kurtulabiliriz. Kölelik kadim medeniyetlerde, inançlarda meşru görülmüş ve yaygın şekilde uygulanmıştı. Tarihte yüksek medeni izler bırakan Mısır, Hint, Çin, Sümer, Antik Yunan, Roma ve Osmanlı medeniyetlerinde kölelik yaygındı. Osmanlı köle uygulamaları, bu evrensel olgunun bir parçasını teşkil etmiştir.

Kölelik, bütün evrensel hâkimiyet iddiası taşıyan imparatorlukların temel malzemesi haline geldi. Bütün imparatorluklarda köleliğin değişmez karakteri, yabancılardan alınması, yani “bizden olmayan” fenomenini barındırmasıydı. Grek İmparatorluğu’nda köleler Grekçe bilmeyenlerden alınırdı. Roma İmparatorluğu’nda da uygulamanın temel niteliği muhafaza edilmiştir. Roma ile Afrika nüfusunun geniş

kraliyet ailesine karşı bir duygum yok. Bu kadar çok nefret ettiğim monarşi kurumudur, köleliği onayladığı için özür dilemeyi hala reddeden monarşi.” Bkz. Ehud R. Toledano, *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu’nda Kölelik Bağları*, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 2010, s. 2.

çaplı köleleştirilmesi başlamış, bütün tarımsal faaliyetler köle iş gücüne bırakılmıştır.⁴

İslam, Musevilik ve Hristiyanlığın aksine, köleliği insan fıtratının asli unsuru olarak kabul etmemiş, onun kaldırılmasını asıl amaç olarak belirlemiştir. Bununla beraber, köleliği yasak da etmemiştir. İslam'ın temel kaynaklarında ırkçılıkla ilgili en ufak bir kırıntıya bile rastlanmamakla birlikte, literatürde Zencilerin ırki bir ayrımla insani vasıflarından arındırıldıkları görülmektedir. Makdisi'ye göre zenciler, "siyah renkli, düz burunlu, kıvrıkcık saçlı, izan kıt" varlıklardı. Bir dönemde "köle" demek olan "abd" kelimesi sadece siyah Afrikalılar için kullanılmıştı. Afrika menşeli siyah insan köle veya hür ayrımı yapılmaksızın "abd" terimi altında ifade edilmişti. İbn Haldun'a göre tamamı köle statüsünde olan Negrolar, çok az insani özelliğe sahiptiler ve aptal hayvanlar gibiydiler. İbn-i Haldun'da üst noktaya çıkan bu siyahi ayrımcılık, aslında Mısır, Yunan ve Roma mirasının Afrikalılara yüklediği anlamın tarihi formlar içinde devamından başka bir şey değildi.

Zenci ırkının çirkin, aptal, sevimsiz, saçma, kaygısız, kötü kokulu, fıtratı yalnız ritüele odaklı, seks objesi gibi aşağılayıcı terimlerle hatırlanması öylesine tarihseldir ki, Modern Çağ'ın kölelik uygulaması, aynı mirası kendi formatlarında devam ettirecektir. İspanya, Portekiz, İngiliz ve Amerikan kölelik uygulamaları bu anlayışı bütünüyle içsel formlarda devam ettirmiştir.⁵

Kölelik, dini tarihin dışında ayrı bir realite olarak değerlendirenler için de farklı yüzleşme zaruretleri ortaya çıkarır. Zira, bugün evrensel vicdanda artık mahkum olmuş bulunan bu uygulama, Tevrat, İncil ve Kuran gibi kitabi dinlerin kaynaklarını teşkil eden ana kaynaklarda da bulunmaktadır. Tevrat,⁶ İncil,⁷ Kuran⁸ gibi kutsal kitaplarda kölelikle

⁴ David Brion Davis, *The Nathan I. Huggins Lectures: Challenging The Boundaries of Slavery*, Harvard University Press 2009, s. 7 – 8.

⁵ Davis, s. 8-13.

⁶ "Ve senin malın olacak köleye ve cariyeye gelince, etrafınızda olan milletlerden, onlardan köle ve cariyeye satın alacaksınız. Ve aranızda oturan gariplerin de çocuklarından, onlardan ve diyarınızda doğmuş olup yanınızda bulunan aşiretlerden satın alacaksınız ve sizin malınız olacaktır. Ve onları kendinizden sonra miras mülk olarak çocuklarınıza bırakacaksınız, daimi kölelerinizi onlardan alacaksınız; fakat kardeşlerinize, İsrailoğullarına, birbirinize sertlikle efendilik etmeyeceksiniz." Tevrat'ta

ilgili hükümlerin bir çağın kültürel zamanıyla örtüştüğü, bu nedenle bir sorunsal yaratmadığı biliniyor. Hatta köleliğin bu kadar rahat, günah duygusundan uzakta, çok tabii bir anlayış gibi uygulanmasına kaynaklık ettikleri de izahı gerektirmeyen gerçekliktir. Atalarımız aslında günah duygusu veya utanç hissine kapılmadan kölelik kurumunu işlettiler. Oysa biz, modern insan olarak böyle bir lükse sahip değiliz. Kutsal metinleri ilk zamanlardaki yorum biçimleriyle değerlendirenler için korkarız ki kölelik sonsuza dek meşruiyetini sürdürecektir. Biz bu olguyu da tarihsel zamanın farklılığının başka bir örneği olarak yorumluyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Köleliğin Tarihi Zemini

Osmanlı İmparatorluğu, yakın ve uzak geçmişinden, hukuki, iktisadi ve sosyal boyutları bakımından oldukça kapsamlı bir kölelik mirası devralmıştır. Selçuklularda gulam sistemi oldukça gelişmiş bir seviyede idi. Selçuklular'da kölelik nizamını devlet hukukuna uyarlayan tarihi şahsiyet İran asıllı Nizamülmülk idi. David Ayalon, kurulduğu sıralarda gelişmiş gulam sisteminin olmaması halinde Selçukluların kuruluş sürecini tamamlayamayacağını belirtir. Kaynaklara yansımayan bu vakayı işleyen Ayalon, Nizamülmülk'ün binlerce Türk kölesi (uluf mine'l Atrâk) olduğunu, bunlar sayesinde kritik aşamalarda ayakta kalmayı

yer alan bu nass için bkz. Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 23.

⁷ Ahdi Cedid, bu olguyu evrensel insani durum gibi nakleder. Paul Titus'a şöyle der: "Kölelere, sahiplerine bağlı olmaları ve her türlü isteklerini yerine getirmelerini söyle; asla karşıt hareket yapmayacaklar, mutlak itaat içinde bulunacaklardır. Peter, kölelerin yalnız şefkatle davranan efendilerine değil, en acımasız muamelede bulunanlara da itaat etmelerini zorunlu görüyor." Davis, s. 6.

⁸ Kur'an'da kölelikle ilgili en açık naslar, Nahl ve Ahzab sureleri içinde yer alan ayetlerdir. "Allah şöyle bir örnekleme yaptı: Hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının eşyası (malı) durumunda olan bir köle ile bizden bir güzel rızıkla rızıklandırdığımız bir kişi. Bunlar aynı olur mu?", Nahl, 16/75 için bkz. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Farmanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9/1-2, (Haziran-Aralık 2005), s. 213. Allah'ın sana ganimet olarak verdiği ve elinin altında bulunan cariyeleri..." şeklinde verilen hüküm, köleliği Allah'ın iradesinin bir tezahürü olarak tanımlamakta; cariyeyi helal rızık kapsamında, insanın ödüllendirilmesi için sunulmuş hediye, ganimet telakki etmektedir. Âhzâb, 33 / 50 ve bu konuda başka ayet ve hadis analizleri için bkz. Engin, s. 28 vd.

başarabildiğini ifade eder ve Nizamülmük'de tespit edilen bu olgunun münferit olmadığını, devletin genelinde mevcut olduğunu hatırlatır.⁹

Selçuklu ananesinin beslediği ana kaynaklar İslam öncesi Türk hukuku ve Abbasiler idi. İslam öncesi miras, Abbasi-İslam mirasının devralınması aşamasında dönüşüm geçirmişti. Abbasiler zamanında gulam-köle istihdamı siyasi, idari, askeri ve içtimai boyutlarda tam gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştı.¹⁰

Ne ilginçtir ki, Türkler, erken Ortaçağ'dan başlayarak Osmanlıların kurulduğu geç Ortaçağ dönemlerine kadar hemen hemen bütün büyük imparatorluklarda gulam sisteminin malzemesi olmuşlardı. Bizans İmparatorluğu'nda gelişmiş köle istihdamının en azından askeri alandaki unsurunu Türkler oluşturmuş idiler. Türkler, Abbasi İmparatorluğu'nda da askeri kölelerin ana nüfus kaynağını teşkil ediyordu.

Halife Memun zamanında devlet görevlerinde bulunan kardeşi Mutasım, muayyen periyotlarda Türk köleler almak üzere Semerkand'a Nuh ibn Esad'ı gönderirdi. Halife Memun'un iktidarı zamanında 3000 Türk menşeli olduğu anlaşılan köle asker bulunuyordu. Yakubi (Öl. 897)'in Kitabü'l Buldan adlı eseri Abbasilerde kölelik hakkında önemli detaylar içerir. Buradan edindiğimiz bilgilere göre, Halife Memun, Mutasım'ın yerine geçtikten sonra, 833-36 yılları arasında kaldığı Bağdat'ın doğu yakasında, Arap olmayanlar anlamında barbarlar olarak nitelenen Türk köleler için yerleşim yeri inşa ettirmişti.¹¹ Halife, Türklerin yerli halkla karışarak özelliklerini kaybetmelerini ve yerli kültüre adapte olmalarını engellemek için cariyelerle evlenmeleri mecburiyetini getirmişti. Türkler için hususi cariyelik kurumu ihdas edilmiş, cariyeye ve Türk aileden doğan kızlara yalnız Türk kölelerle evlenme mecburiyeti getirilmişti. Cariyelere maaş

⁹ David Ayalon, "The Mamlüks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 6, No. 3 (Nov., 1996), s. 307.

¹⁰ Ehud R. Toledano, "An Empire of Many Households: The Case of Ottoman Enslavement", *Slaves and Households in the Near East*, Yayınlayan, Laura Culbertson, Chicago-Illinois, s. 86.

¹¹ Matthew S. Gordon, "Preliminary Remarks on Slaves and Slave Labor in the Third / Ninth Century Abbasid Empire", *Slaves and Households in the Near East*, Yayınlayan, Laura Culbertson, Chicago-Illinois, s. 72.

bağlanmış, bu şekilde yapılan evlenmelerde Türkler eşlerinden ayrılmak, onları boşamak haklarından yoksun bırakılmıştı. Samarra çarşısında köleler için kalma mekânları, pazarlama bölmeleri içeren yerler bulunuyordu.¹²

Arap kaynakları, cariyelerin Abbasi saraylarında halifelerin eşleri, sarayda şarkı söyleyen şarkıcı ve her türlü eğlencelerin baş unsuru olarak yer aldıklarını ifade eder. Bu konuda Mesudi (öl.956) 'nin Murucu'z - Zeheb adlı eserinde Abbasi halifesi al-Mütevekkil (iktidarı: 847-861)'in cariyesi Mahbube hakkında verdiği bilgiler, satır aralarında önemli ayrıntılar içermektedir. Bu meşhur cariyeye ile halife arasındaki ilişki, basit bir köle-efendi ilişkisinden öte, düzeyli, hür kadın ve erkek arasındaki aşkla taçlanmış bir hayat arkadaşlığını sergiliyordu. Mahbube, halifeye sunulacak kıymetli hediyeler arasında el-Mütevekkil'in sarayına intikal etmiş, aldığı eğitim, sahip olduğu şahsi yetenekleri ve güzelliği ile halifenin sevgilisi olmuştu. El-Mütevekkil'in Türk köle menşeli üst düzey askerlerin tertiplemediği bir saray darbesi ile öldürülmesinden sonra eşinin dışında başka kimseye hizmet etmemiş ve bu nedenle cezalandırılmıştı. Mahbube, Mütevekkil'in öldürülmesi olayını yöneten kumandanlardan Buga'nın emirlerini dinlememiş, kendisine şarkı söyleme emrini veren Buga'ya Mütevekkil adına yazdığı hüznü şii okumuştur.¹³

Abbasi halifesi el-Mütevekkil ile Mahbube arasındaki ilişki, Osmanlı padişahı Kanuni ile Hürrem arasındaki ilişkiye çok benzemektedir. Abbasi-Osmanlı mukayesesi, bir halife bir cariyeye ve bir padişah bir cariyeye ilişkisi ile sınırlanamayacak boyutta olup, saray muhitinde, İslam medeniyetinin dışında, hatta onun muhalif olduğu bir eğlence kültürünü de kapsamaktadır. Mahbube örneğinde görüldüğü üzere, ud çalan, yüksek musiki eğitimi almış bir cariyeye sınıfının içki eşliğinde yürütülen saray eğlencelerinde baş aktör olarak yer almasının İslam kültürünü nasıl etkilediği tahmin edilebilir. Musiki, işret, raks gibi her alanda İslam'ın sıcak bakmadığı eğlence aleminin hilafetin merkezinde üst düzeyde revaç bulması, Abbasi sonrasında gelişen dünyevi kültürün kaynaklarını açıklayıcı niteliktedir. Osmanlı harem

¹² Gordon, s. 73.

¹³ Gordon, 74.

hayatı, hasbahçe kültürü, işret meclislerini bütünüyle Abbasilerle mukayese etmek mümkün görünüyor.¹⁴

Bizans ve Abbasi tecrübelerini değerlendiren, hatta bunları daha ileriye götüren Osmanlılar, Bizans'ın "Rum", Abbasilerin "Arap olmama" kuralı paralelinde, "Türk olmama" prensibini uyguladılar. Böylece, Osmanlı kölelik sisteminde Türk ve Müslüman olmama kuralı değişmez ilke olarak benimsendi. Devlet bir insana benzetildiğinde, Osmanlılar devletin fiziki varlığını Türk ve Müslüman olmayanlardan teşkil ediyorlar, ruhunu ise anelerinde saklı kültürlerinden alıyorlardı.

Osmanlılar kültürel ve hukuki bakımdan Abbasi geleneğine belli ölçüde bağlı olmakla birlikte, jeopolitik perspektifte kuruluş döneminde Abbasi jeopolitiği ile iç içe değildiler. Osmanlılar, Roma, Bizans, Kiev Rusyası ve İtalyanlara ulaşan gelişmiş bir köle ticaretini jeopolitik faktörünün kaçınılmaz dayatmasıyla devralmış oldular.¹⁵

Osmanlı köleliğinin altın çağı, zaferler çağı olarak bilinen dönemdir. Bunu kabaca XIV. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar uzatmak mümkündür. Bu periyod içinde istisnalar haricinde bütün savaşlarını zaferle sonuçlandıran Osmanlılar, savaşın en önemli ganimet kaynağı olarak esiri keşfettiler ve ondan azami ölçüde yararlandılar.

Osmanlıların ilk dönemi Fatih dönemine ait kaynaklara bağlı kalınarak değerlendirildiği için Fatih zamanının idari ve hukuki yapıları kuruluş dönemine de indirilmiş ve hayali bir kuruluş devri meydana getirilmiştir. Kuruluş devrinin asli güçleri gazi akıncı beyleri idiler ve bu dönemde yerleşmiş bir toprak sistemi mevcut değildi. Devlet geniş çaplı orduyu finanse edecek topraklardan da mahrumdu. Bu dönemin aktörleri olan akıncılar ganimete mahkûm olup ganimetin önemli kısmını esirler oluşturuyordu. Osman Bey, eşitler arasında birinci olan gazi alplerden birisi idi. Osmanlı tarihini İbn-i Haldun'un sosyolojisine göre analiz eden Na'imâ, aşiretten devlete geçişte köleliğin oynadığı

¹⁴ Türklerde ve özellikle Osmanlı'da eğlence ve işret hakkında bkz. İnalçık, *Hasbahçe'de 'Ayş u Tarab – Nedimler Şairler Mutribler*, İstanbul 2011.

¹⁵ Alan W. Fisher, "Muscovy and Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian- Ottoman Frontier*, İstanbul 1999, s. 28 vd.

tarihi rolü sosyolojik olarak analiz eder. Kölelerin devlet nizamında kullanılmasının zorunlu olduğunu düşünen Na'imâ, İbn-i Haldun'un beş hal nazariyesini Osmanlı İmparatorluğu'nun periyodik analizini yapmak için kullanır. Devletin ilk halinde, kurucular eşit ve ortaktır. Aşiret safhasının karakteristik dinamikleriyle işleyen bu safha, asabiyet ve bedeviyet halidir. İkinci safha, devleti aşiretin karakteristiği olan asabiyetten arındırarak hükümdarı müstakil kılma halidir. Hükümdarın mutlak manada özgür kılınması, ihtiyaç duyacağı bütün hizmetlerin ona köle gibi bağlı kulları tarafından yerine getirilmesi sayesinde gerçekleşebilirdi. Köle istihdamında liyakat gözetilmezse, devletin kuruluş safhasında rol oynamış olan aşiret güçleri çözümler ve devlet yıkıma uğradı.¹⁶

Bu hale geçmek için ilk kez I. Bayezid zamanında teşebbüs edilmiş, Na'imâ'nın belirttiği liyakat ve daha başka hassasiyetlere riayet edilmediği için Ankara Bozgunu felaketiyle karşılaşmıştı.

Esirlerin beşte birinin devlete bırakılmasıyla ilgili penç-i yek kanununun 1360'larda çıkarılması tesadüfi değildi.¹⁷ Bu dönemde timar, dirlik, has, zeamet gibi uygulamalar hakkında tek bir kanun bahsi mevcut değil iken esir gelirleriyle ilgili kanunun çıkarılması ile ilgili haberi çok önemli buluyoruz. Bu tarihi bilgi, bize Osmanlı Devleti'nin yapısal karakterini de göstermektedir.

Selçukluların yıkılışı ve Osmanlıların kuruluşu sırasında Anadolu'nun siyasi yapısını belirleyen gazi beylikleri ile Latin cumhuriyetleri arasında köle ticaretine dayanan sistemli ticaret ağı kurulmuştu. Bu ağın arz kısmını beylikler, talep ayağını Latinler oluşturuyordu.

Başta Venedik ve Ceneviz'in teşkil ettiği Latinler Ege ve Balkanlarda Türk akıncı birlikleri, Doğu Avrupa ve Kafkasya'da Altınordu ve Kırım akıncılarının pazarlara taşıdığı köleleri Avrupa'ya sevk ederek oradaki piyasa ile buluşturuyordu. Avrupa köle pazarlarının taleplerinin karşılanması hususunda Türkler ve Latinler arasında adeta dolaylı bir işbirliği ortaya çıkmıştı. Latinlerin doyurmak zorunda olduğu köle

¹⁶ Na'imâ Mustafa Efendi, *Na'imâ Tarihi*, I, Nşr., Zuhuri Danişman, İstanbul 1967, s. 44.

¹⁷ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1988, s. 6 vd ; Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, 3/2 (2011), s. 372.

pazarının diğer ayağını Memlukler oluşturuyordu.¹⁸ Yalnız ticari kâra odaklanmış olan İtalyanlar, ırk ve din ayrımı yapmıyor, Bizanslı, Bulgar, Ruthen köleleri pazarlara taşıyordu. İstanbul ve Kudüs gibi iki önemli merkezde büyük çapta Sarasenlerle yapılan köle ticaretinden Papa oldukça rahatsızdı. Kaynaklar, IV. İnnocent'in, Venedik, Ceneviz ve Piza tüccarlarının yürüttüğü bu ticareten şikâyet ettiği bilgisini verir.¹⁹

Cenevizlilerin köle ticaretinden Karadeniz sahili beylikleri de paylarını alıyorlardı. Sinop beyi ile Ceneviz tüccarları arasında 1351'lerde köle nakliyatında karşılaşılan sorunlarla ilgili müzakereler yapılmıştı. Amasra'dan doğuya uzanan sahillerdeki Türk beylikleri Kuzey Karadeniz'den Mısır'a ve Akdeniz'e uzanan ticareten pay alabilme hususunda Ceneviz'e kesin surette bağımlı idiler.²⁰ Osmanlıların bu ticarete hâkim olması aşamasından biraz önce, Bizans ile Mısır Memlûklüleri arasında aktif köle sevkiyatı tesis edilmişti.²¹

Ceneviz'in köle ticareti, coğrafi örgütlenmeyi de içerecek şekilde üç ana merkezde toplanmıştı. Ortaçağ Avrupası ile Akdeniz dünyasının köle taleplerini karşılayan bu merkezlerin en önemlisi İstanbul idi. Ceneviz'in İstanbul merkezli köle ticaretinde hakim konuma gelmesi, VIII. Michael'in Kemalpaşa Antlaşması (1261) ile verdiği ticari izinlerden sonra aşama aşama gerçekleşmiş ve XIV. yüzyılda doruk noktasına çıkmıştır. Pera-Galata merkezini ana antrepo haline getiren Ceneviz, Boğazlar yoluyla Karadeniz'e ulaşan, güney ve kuzey Karadeniz limanları ile doğu-batı ekseninde Karadeniz sahillerindeki köle kaynağı addedilen Kafkasya-Balkan asıllı toplulukları değerlendirme fırsatı veren Kefe kolonisini kurdu. Kefe'den Galata'ya ulaşan bu ticari ağın Akdeniz'e dağılma üssü Sakız idi.²²

Osmanlı sosyo-politik yapısı akıncı beylerinden devşirme menşeli timarlı sipahilere geçince, ganimet önemli ölçüde savaş ve zaferlerle

¹⁸ Bahsedilen periyotta Osmanlıların esir elde etmeleri Balkanlarda doruk noktasına çıkmıştı. Bkz. Halil İnalıcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", *Doğu-Batı Makaleler II*, Ankara 2008, s. 130.

¹⁹ Michel Balard, *La Romanie Génoise, XIIIe – Début du XVe Siècle*, I, Rome 1978, s. 116.

²⁰ Balard, Aynı eser, s. 131.

²¹ Fisher, "Muscovy and Black Sea Slave Trade", s. 28-29.

²² Kefe, Galata ve Sakız merkezli köle ticaretinin ayrıntılı analizi için bkz. Balard, s. 291-310.

sınırlı kaldı. Temel geçim kaynağı ganimet olan gazi akıncı beyleri döneminde, esir devşirme amaçlı akınlar daimi idi. Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren üç kıtaya yayılmış arazileriyle devlet artık düzenli gelirlere sahip olmuş, merkezi ordusunu nakdi maaş, eyalet ordularını ise dirlik sistemi ile finanse etme imkânına kavuşmuştu. Osmanlılar savaşlarda hatırı sayılır esir elde imkânını yine korumakla birlikte, ganimet ve esir hacminin eskisine oranla azaldığı bir gerçek idi. Sınırlarda esir ve ganimet amaçlı akınların yapılması da eskisi kadar kolay olmuyordu. Söz konusu akınlar devletlerarası antlaşmalar ile sınırlandırılmıştı.²³

Antlaşmalara aykırı olarak yapılan esir akınları özellikle Osmanlı-Lehistan arasındaki ilişkilerde önemli sorunlara yol açıyordu. Devlet bu akınlarda elde edilen esirleri geri vermek zorunda kalıyor, zararlarını tazmin ediyordu.²⁴ Esirlerin karşılıklı olarak iadesi ve özgürleştirilmesi ile ilgili konular XVIII. yüzyılda da önemini korudu ve antlaşmalarda yer aldı.²⁵ Osmanlılar bu periyotta Kırım akıncı birliklerinin elde ettiği esir kaynağına adeta mahkum olmuşlardı.

Fatih Sultan Mehmet zamanında gerçekleştirilen büyük çaplı hukuki ve iktisadi organizasyon sonunda Osmanlılar saray, askeri sistem, tarımsal işgücü alanlarında uluslararası köle talebinin en önemli ayaklarından biri haline geldiler. Osmanlıların bizzat kendilerinin dünya çapında köle talep eden bir yapıya bürünmesi, uluslararası köle piyasalarını etkiledi. Ege Deniz'i, Boğazlar, Karadeniz, Kırım limanlarının Osmanlı hâkimiyetine geçişi, Kuzey Karadeniz ve Kafkasya'dan Akdeniz pazarlarına akmakta olan köle arzının Osmanlı iç talebine yöneltmesi

²³ 1606 yılında imzalanan Zitvatorok Antlaşması'nın yedinci maddesi esirlerle ilgili idi. Savaş zamanında alınan esirler fidye ile iade edilecekti. Barış zamanlarında alınan esirler ise doğrudan fidyesiz geri verilecekti. Bu antlaşma XVII. yüzyıl boyunca yenilenmiş ve yürürlükte kalmıştır. Bkz. Zsuzsanna J. Újváry, "A Muslim Captive's Vicissitudes in Ottoman Hungary (Mid – Seventeenth Century)", *Ransom Slavery along the Ottoman Borders, Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries*, Nşr., Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston 2007, s. 141 vd..

²⁴ Bu hususta arşiv kayıtları için bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı, 8 (Kış 2005), s. 20 vd.

²⁵ Osman Köse, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı - Rus Esir Mübadelesi", *XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, III/1, Ankara 2002, s. 350.

ile sonuçlandı. Bu gelişmeler sonunda geleneksel köle arzı talebi karşılayamaz hale geldi. Köle fiyatları anormal ölçülerde arttı.²⁶

“Türklerin İstanbul’u zapt etmeleri, kısa zaman sonra Karadeniz ve Balkan menşeli köle nüfusu akışının yönünü İslam ülkeleri pazarlarına doğru değiştirdi. Türk genişlemesi Doğu Akdeniz’deki İtalyan kolonileştirmesine son verdi ve Avrupa’nın şeker mevcudunda keskin bir düşüş meydana getirdi.” “Türkler aynı zamanda Hristiyan Avrupa’yı ana köle kaynağından da mahrum bıraktı. Köle fiyatlarının yüksek oluşu, en kuvvetli köle alıcılarında bile caydırıcı oldu. Kırım ve batı Asya bozkırlarının köle kaynaklarına tek alternatif aşağı Sahara Afrika’sı idi. Burada daha az miktarda esir bulunabiliyordu. Zamanla, bu yeni ihtiyaç, Sahara üzerinden Arap kervan ticaretini tetikledi ve siyah köleler Libya, Tunus limanlarına nakledilerek oralardan Sicilya, Napoli, Mayorka, güney Fransa, Akdeniz İspanyası’na dağıtıldı. Ceneviz sermaye ve teknolojisi Portekiz’in deniz gücünü artırmış, Portekiz limanları, Ortadoğu’dan İngiltere ve Batı Avrupa’ya emtia taşıyan küçük İtalyan ticaret gemileri için uygun olduklarını ispat etmişlerdi.” “Uzun süre Karadeniz köle ticareti ile ilgilenen aynı İtalyan tüccar ve baker ailelerinin bazıları, şimdi Afrika köle ticaretini geliştirmede öncü oldukları Seville ve Lisbon’a temsilciler gönderiyorlardı. Mesela, böyle bir aileyi temsil eden Bartolomeo Marchionni, 1470’de Floransa’dan Lisbon’a hareket etti. Yakında Madeira’da siyah köleler tarafından çalıştırılan şeker üretim çiftliğinin sahibi oldu ve Portekiz kralı kendisine Gine sahillerinde köle ticareti için monopoli verdi.”²⁷

Kırım Hanlığı’nın kontrol ettiği saha nüfus bakımından seyrek olup nüfusun yerleştiği alanlar tarımsal üretim bakımından elverişli değildi. Bucak’dan Volga’ya uzanan steplerdeki Kırım Hanlığı’na tabi nüfusu oluşturan Nogaylar köle ticaretine bağımlı idiler. Osmanlı’ya köle temin eden birinci ayak bu Nogay nüfusu idi.²⁸ Kırım Hanlarının geçimlik olarak mahkum oldukları köle ticareti Kırım’ın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra artarak devam etti.

²⁶ İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, s. 131.

²⁷ Davis, s. 19, 20.

²⁸ Mária İvanics, “Enslavement Slave Labour and The Treatment of Captives in the Crimean Khanate”, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*, (Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries), Nşr., Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston 2007, s. 193.

Bu safha, hem Kırım tarihi, hem de Osmanlı kölecilik tarihi açısından hususi öneme sahiptir. Kırım Hanlarının Osmanlı destekli büyük ordularla Kafkasya Çerkezleri üzerine çullandıkları askeri harekâtlarda hem büyük kıyımlar yaşanmış, hem de Çerkes insan kaynaklarını kurutacak oranda esir vakaları yaşanmıştır. Kırım'ın en güçlü ve kurucu hanlarından Sahib Giray Han'ın 1542 Kafkasya seferinde bulunan Remmal Hoca, bu seferlerin trajik boyutlarını gözler önüne sererken Kırım kaynaklı esirin büyüklüğü hakkında da fikir edinmemizi sağlar. "Ol hendekdeki esiri alub, bir kıran etdiler kim dünya dünya olalı Jane beyleri böyle kırılmış değildi. Ve'l-hasıl Çerkes kanından ırmaklar sel gibi akdı. Bir saat olmadan bunları kırdılar. Kansavuk iki yüz adamla güçlükle kurtuldu. Kalanın kimin kırdılar ve kimin esir ettiler. Andan Han hazretleri icâzet verüb Tatar bölük bölük orman arasında yürüyüb tüfenkçiler Han hazretleri ile bir ürküne rast gelüb , bîtevakkuf aldılar. Ve on beş gün asker Çerkes tağların elekden eler gibi etdiler. Andan dönüb bir yere cem' olub , kondılar. Han hazretleri üç gün içinde ellibin esirin suğasını aldılar. Ve üçyüzden ziyade mirzaları kademeye urub üç günden sonra devlet ile dönüb, göçdiler. Asker tok toyum, esirsiz kimesne yok idi. Halkın günlü şen ve şâmdân"²⁹. Sahib Giray Han'ın 1544 Çerkes seferinde on bin esir elde edilmişti.³⁰

Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden önce Kırım menşeli bu esirler, doğrudan İtalyanlar vasıtasıyla Akdeniz ve Avrupa ülkelerine nakledilirken, artık Osmanlılar böyle büyük bir köle kaynağının transit geçiş yeri haline geldiler. İstanbul, Bursa, Konya, Ankara, Edirne ve diğer büyük kentlerin pazarlarının Güney Rusya ve Kafkasya asıllı büyük çaplı köle kaynağı ile irtibat kurmaları 1475'ten sonra aşama aşama gerçekleşmiştir.

Osmanlılar, esirleri erken modern çağdan itibaren belirgin şekilde nitelik değişimine zorlayan iktisadi olguların dışında kalarak, idari, askeri ve aile hizmetleri alanlarında kullandılar.

²⁹ Remmal Hoca , *Tarih -i Sahib Giray Han*, Nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973 s. 80.

³⁰ Remmal Hoca, s. 82; Bu periyodun literatüre yansımış diğer örnekleri hakkında bkz. Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", s. 23 vd.

Osmanlı'da Köleliğin Hukuki Boyutları

Osmanlılar, askeri, iktisadi ve idari alanlarda başvurdukları kölelik olgusunu hukuki açıdan işleyerek geliştirmişlerdir. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelikle ilgili gelişmiş, uzun zaman içinde olgunlaştırılmış hukuki mevzuat bulunmaktadır. Osmanlı kölelik formlarının sosyal, askeri ve iktisadi yönlerini ayrı ayrı ele alacağız. Bu alanlardaki hukuki düzenlemelere değinecek, akabinde ilgili alanlarda köle istihdamının boyutlarını değerlendireceğiz.

Osmanlı Askeri Hukukunda Kölelik

Devşirme Ocağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi askerlik kurumudur. Belirtildiği üzere, Akıncı Ocağı kuruluş sürecinde resmi ordu niteliğinde değildir. Bu ocak birçok akıncı hanedanının ittifakı ile meydana gelmiş, akıncı beylerinden birisi olan Osman Bey ittifak ile lider seçilmiştir. Zamanla Osmanlı Hanedanı teşekkül etmiş ve bu yapı Osmanlı Devleti'ne ve İmparatorluğu'na dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde esas olan tedrici gelişim özelliği bütün kurumlarında gözlenir. Devşirme Ocağı bahis konusu tekâmüle göre şekillenmiştir.

Devşirme ocağının ilk oluşum safhası, *pençik oğlanı* uygulamasıdır. Savaşlarda alınan esirlerin akıncıların önemli bir geçim kapısı ve servet kaynağı olduğu anlaşılınca Osmanlı hukukçuları buradan devlete gelir kazandırmayı amaçlayan hukuki düzenlemelere giriştiler. Böylece, I. Murat zamanında Cendereli Kara Halil'in düzenlediği *pençik* vergisi teşekkül etti. Alınan esirlerin beşte birinin (*penç-yek*) devlete verilmesi esasını getiren hukuki düzenleme, daha sonra genişletilerek bütün tebaadan nakdi olarak tahsil edilen *pençik* vergisine dönüştürüldü. Bu vergi, Osmanlıların ilk düzenli ordu kurması istikametinde atılmış temel bir adımdır. Devlet, nakdi vergiler yanında, aynı olarak da devşirme kaydına girişti. Aynı vergi niteliğinde alınanlara *pençik oğlanı* adı verildi. Uç beyleri ve toyceler, tarafından toplanan esirler *pençikci* tabir edilen memurlarca teslim alınarak Acemi Ocağı'na kazandırılıyordu.³¹

I. Murat zamanında yapılan ve ayrıntıları bilinmeyen *pençik* kanunu, Fatih Sultan Mehmet veya II. Bayezid zamanında detaylı ve esaslı bir

³¹ Uzunçarşılı, s. 6, 86 vd.; Akgündüz, II, s. 128.

kanunname haline getirilmiştir. Akgündüz, tarihsiz olan bu kanunnamenin tarihini, 1510 tarihli II. Bayezid kanunnamesinde kendisine yapıldığını düşündüğü atfı dikkate alarak söz konusu tarihten öncesi olarak tahmin ediyor.³² Fatih Sultan Mehmet veya II. Bayezid'in ilk zamanlarında yapıldığını tahmin ettiğimiz kanunnamenin dikkat çeken özelliği, pençik vergisini aynı anlayışa göre, yani, bizzat esir olarak ele almasıdır. Bu anlayışın, I. Murat zamanındaki pençik anlayışına yakın olduğu rahatlıkla belirtilebilir.

Bahis konusu ilk pençik kanunnamesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkül çağından sonra da gaza ve yağma anlayışına bağlı kaldığını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Kanunnamenin ilk maddesi, esir devşirmenin başlıca aracı olan "akın"ı tanımlıyor. Akın, uç beyleri, akıncı beyleri ve sair yiğitlerin toplanarak gaza niyetiyle³³ darü'l-harbe seğirtmesidir. Uç beylerinin kendileri gitmeyip adamlarını gönderirlerse, gidenler yüz veya yüzden fazla olursa, *haramilik* denilir, bunlardan penç-yek alınırdı. Uç beylerinin kendileri gitmeden, gönderdiği adamlar yüzden az olursa bunlara çete denilir ve penç-yek alınmazdı.³⁴

Bahsedilen akın doğal yoldan, merkezi planlama dışında gelişen olayları ele almakta olup merkezi emirle gerçekleştirilen akından

³² Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, II, İstanbul 1990, s. 128. Akgündüz, 1510 kanunnamesinde yapılan atfın kesin olarak bu kanunnameye olduğunu düşünüyor. Bize göre bu kesin olmaktan uzaktır. Bu husus, ilgili kısımda belirtilmiştir. Bkz. Aş.

³³ Gaza, uçlardaki beylerin kendi inisiyatifi ile olabileceği gibi, merkezden verilen emirle de olabildi. Osmanlı Devleti'nin gazayı merkezi devlet politikası olarak belirlediğini belgeleyen ilgi çekici bir gaza fermanı bulunmaktadır. Ayrıca, ele aldığımız mevcut kanunnamenin ikinci maddesinde de buna atıf yapılmaktadır. 1484 tarihli gaza fermanında cihad emri verilmekte, gaziler gazaya davet edilmektedir: "İmdi gerekidir ki, her biriniz taht-ı hükümetinizde olan yerlerde çağırub i'lam ve i'lan edesiz. Gazadan ve cihaddan hulefalu (?) olan kimesneler ve *doyumluk* talep eden kimesneler ve yarar yoldaş olur kılıcıyla etmek çıkaran kimesneler ve yoldaşlığı ile tımar almak isteyenler, alat-ı harbleri ve esbab-ı ceşleri ile gelub bu mubarek gazada benimle bile olub mesubat-ı gazv u cihaddan mahzuz ve behremend olub doyumluklar bulalar ve mal-ı ganimet kazanalar. Ve yoldaşlık edenler her birisi yoldaşlığına göre benden kıymetler ve inayetler görelere. Ve tımara talib olanlara tımandan ve dirlikden himmet ve inayet adem. Benum avatıf-ı husrevanemden mer'i ve mahzuz olalar. Ve bu yıl kimesnenin kazancından *penç-yek* ahnmaz, ana göre amel edeler." Akgündüz, II, s. 135.

³⁴ Uzunçarşılı, s. 87, 88

farklıdır. Kanunnamenin ikinci maddesinde devlet emriyle yürütülen akın tanımlanmakta ve bu akında anladığımız kadarıyla beşte birlik oran söz konusu olmamakta; akın emrini gerçekleştirenlere *ağırlık* adı altında bir pay bırakılmakta, geri kalan esirler tamamıyla pençik oğlanı olarak hazineye alınmaktaydı. Ağırlığın, askeri rütbe ve statüye göre farklı olması öngörülüyordu. Kendi gayreti ile esir ele geçiren askerilerden akıncı beyi, elde ettiği oğlanların yirmisini, pençikçiler beşini, toycalar birini kendilerine ayırabiliyordu. Daha aşağı seviyedeki toycaların ikisine bir oğlan ayırma hakkı veriliyordu.

Üçüncü maddede, *ağırlık*'tan fazlasını tanımlıyor ve hazineye bırakılacak olan fazlalığın niteliklerini belirliyor. Buna göre, 10-17 yaş arası *ağırlık* fazlası oğlanlar hazineye alınıyordu. 17 yaşından büyük olanlar da yetenekli ve yararlı olmaları halinde alınabiliyordu. Devlet, esir sahiplerine hazine-i amireden üç yüz akçe veriyordu. Bu hükümden anlaşıldığı kadarıyla devlet akıncı beyleri, pençikçi ve toycaların ağırlık haricindeki esirlerini bütünüyle bedava almıyor, bunlar için esir bedelinin iyice altında olduğu belli olan bir meblağ ödüyordu. Bunu herhalde, esir yakalanmasını teşvik etmek ve bu işle uğraşanların emeğini kıymetlendirmek için yapıyordu. Aksi halde, yakalanan esirlerin serbest piyasada değerlendirilerek kaçak yollardan satılması ihtimali doğardı.

Dördüncü maddede acemi ocağına alınacak esir oğlanların özelliği tanımlanmıştır. Bu madde aynen şöyledir: "Alınacak oğlan *ma'lul ve ma'zur ve mariz* olmaya ve oğlanlık asarı galib olub mültehi olmaya." Yani, alınacak oğlan, eksik organlı, özürsüz ve hasta olmamalı, sakalsız olmalıydı. Bu nitelikler, ideal oğlanın vasıflarını oluşturuyordu.

Kanunnamenin beş, altı, yedinci maddeleri lojistik unsurlarını kapsıyor; ilbeyi'nin alacağı tedbirleri, yolda meydana gelecek meşru olmayan hareketleri, zabıta vakalarını ve tedbirleri ele alıyordu. Alınan esirler akıl sahibi varlıklar olduğundan, her an kaçabilir veya yolculuk esnasında tehlikeler yaratabilirlerdi. Esirler bu nedenle çok sıkı

güvenlik tedbirleriyle merkeze ulaştırılırlardı. Esirler teslim alındığında zincire (kadinaya) vurulur ve temessük verilir.³⁵

Son olarak, akın yapan akıncı beyi ve bunlarla ilgili mevzuatı yürütmekle görevli pençikçinin nihai görevleri ele alınıyor. Akıncı beyi ve pençikçi, akında toplanan esirleri eksiksiz olarak deftere kaydetmekle yükümlü tutuluyordu. İki nüsha defterin, kendi adamları tarafından merkeze iletilmesi zorunlu idi.³⁶

Ele aldığımız kanunnamenin genel çerçevede pençik vergisinin aynı olarak tahsil edilmesine yönelik bir düzenleme olduğunu hatırlatalım. İkinci Bayezid'in son zamanına ait, kesin olarak 1510 tarihli diğer pençik kanunnamesi, bahsettiğimiz esasın tam zıddı bir anlayışa göre düzenlenmiştir.

Bu kanunnamenin esası, gayri muayyen usullerle elde edilen ve iskelelere gelen esirlerin beşte birinin karşılığı olan pençik vergisinin nakdi olarak tahsil edilerek hazineye alınmasıdır. Bu kanunname, artık oğlan, asker, yaş, cinsiyet farkını ortadan kaldırıyor ve tam anlamıyla genel bir esir kanunnamesi niteliği taşıyor. Önceki kanunname, akınlarda elde edilen esirlerden aynı olarak acemi oğlanı kaydetme usullerini belirlerken, bahsedilen kanunname, her yoldan İstanbul iskelesi ve diğer iskelelere gelen esirlerden pençik vergisinin tahsil edilmesini düzenliyor. Penç-yek vergisinin kriterlerinin belirlenmesi amacıyla esirlerin vasıflarının da tanımlandığını görüyoruz.³⁷

Bu yönüyle, ikinci pençik kanunnamesi askeri nitelikli olmaktan çok mali, iktisadi nitelikli bir vergiye dönüşmüştür. Bu bahiste köleliğin idari, askeri boyutunu tamamlamak üzere devşirme kanunnamesini değerlendirecek, 1510 kanunnamesinin diğer yönlerini, aşağıda, ayrı bahiste ele alacağız.

Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet'in hukuki reformları ile yeni bir yapıya bürünmesi aşamasında akınlarla elde edilen esirlerden alının beşte birlik esir oğlanlar saray ve kapıkulu ordusunun

³⁵ 26 Şaban 979 Tarihli bir Divan-ı Hümayun Kaydı, İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s.179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006, s. 95.

³⁶ Uzunçarşılı, s. 86, 87; Akgündüz, II, s. 130.

³⁷ Akgündüz, II, s.131.

ihtiyaçlarını karşılamaya yetmemiş, devlet belli periyotlarla düzenli olarak acemi oğlanı toplamak zorunda kalmıştır. Devşirme usulüyle alınan çocuklar acemi oğlanı statüsü ile kayıt edilirdi. Ahmet Refik, en çok devşirme oğlanı yazılan illeri Üsküp, İştîp, Köstendil, Prizren, Görîc?, Samako, İstarde, İlbasan, Delvinye, Avlonya, Belgrad, Piriştine, Vulçitrin, Yenibazar, Perebol?, Taşlıca, Ereğli Kasrı, Yanya, Pirlepe, İskenderiye, Ohri, İpek, Dukakin, Gölükseriye?, Horpişte, Bahalişte ve Akça Kala olarak sıralamıştır.³⁸

Devşirme sistemine dair ayrıntılı veri elde etmemizi sağlayan araştırmalar mevcuttur. Bu alanda temel çalışma, İsmail hakkı Uzunçarşılı'nın eseridir. Uzunçarşılı, Devşirme sistemi ile ilgili temel kaynakları harmanlayarak genel bir çerçeve ortaya koymuştur.³⁹ Uzunçarşılı, meselenin askeri boyutu ile ilgilenmiş, meseleye kölelik açısından yaklaşmamıştır. Meselenin kölelikle ilgili yönünün de önemli olduğu, devam etmekte olan farklı yaklaşımlardan, birbirine zıt hükümlerden anlaşılmaktadır.

Devşirme kanunnamesine göre, Hristiyan ahaliyle meskûn kadılıkların, yani kazaların nüfusuna göre her kırk haneden bir oğlan devşirilirdi. Toplama, birden fazla erkek çocuğu olan ailelerde uygulanırdı. Devşirme uygulaması çok katı yapılır, tek bir aile atlanmadan, Hristiyan ahali köy köy bir araya toplanır, kırk haneden bir kişi alınırdı. Alınan oğlanlar 14-16 yaşlarında olması uygun görülürdü. İhtiyaç durumlarında en fazla 17 yaşına kadar oğlan alınabilirdi. Daha yukarı yaşlardan oğlan devşirilmezdi.⁴⁰

Eline devşirme yapma yetkisi verilen üst düzey bir yetkili yanına verilmiş yaya başı ile ilgili kadılığa gider, kadı ve kadılıktaki devlet görevlileri ile birlikte oğlan toplama işini yapardı. Devşirme uygulaması, kesin olarak kayıt altına alınırdı. Toplanan çocuklar bütün bedeni ayrıntılarıyla tasvir edilerek kaydedilirdi. Devşirmeler, biri merkezde, diğeri ise ilgili kadılıkta tutulmak üzere iki deftere kaydedilirdi.

³⁸ Ahmet Refik, "Obirinci Asr-ı Hicride Devşirme Usulü", *Edebiyat-ı 'Umûmiye Mecmu'ası*, Sene: 1, Numara:2 (1332/1916), s. 46.

³⁹ Bahis konusu eser için bkz. yuk.

⁴⁰ Kaynağı ve künyesi belirtilmeyen bir belgede, devşirme yaşının alt sınırı 15, üst sınırı 20 olarak verilmiştir. Bkz. Ahmet Refik, Aynı makale, s. 47.

Devşirilen oğlanlar, voynuklar ve yayabaşlar tarafından İstanbul'a getirilir ve defteriyle birlikte yeniçeri ağasına teslim edilirdi.⁴¹

Paul Wittek, Osmanlıların, devşirme sistemini İslam'a karşı olduğunu bile bile uyguladığına işaret etmiş; Osmanlıların "şeriat kuralının İslam cemaatinin iyiliği için çiğnenmesine göz yuman İslam'ın *masalaha* ilkesine başvurmuş olabileceklerini belirtmiştir." Osmanlı'da kölelik hakkında araştırmaları bulunan Halil İnalçık, Paul Wittek'in iddiasını yorumlamıştır. İnalçık, Osmanlıların hassa birlikleri olarak istihdam ettikleri kapıkulu veya kısaca kul olarak adlandırdıkları askeri sınıfı köle statüsünde görmemiş, hususi, farklı bir konumda değerlendirmiştir.⁴² İnalçık'ın bu yorumuna katılmadığımızı belirtmeliyiz. Yararlandığı Wittek'in, pençik oğlanı ile devşirmeler arasındaki farkı, ikincilerin mülkiyet sahibi olmalarına dayandırması, meseleye vakıf olmadığını ortaya koymaktadır. Bize göre İnalçık'ın böyle yanlış bilgiyi kullanması oldukça ilginçtir. Devşirmelerin istisnasız olarak son döneme kadar mülksüz oldukları, öldüklerinde terekeleri sayılarak deftere kaydedilmek suretiyle müsadere edildiği bilinen bir husustur.⁴³

İslami hukuk formlarının tarihsel boyutu ile Kuran merkezli inanç dünyası arasında kesin bir ayırım yapılmak mecburiyeti vardır. İslam hukukçuları İslam'a aykırı hususların ayıklanması şartıyla örfü İslam hukuku içine dâhil etme genel prensibine bağlı kalmışlar,⁴⁴ ancak, İslam'a aykırı hususların ayıklanmasında hangi kriterlerin uygulandığına açıklık getirmemişlerdir. Şeriat daimi surette yeni şartlara göre yeni düzenlemelere maruz kaldığından, örfün bittiği yer ile şeriatın başladığı

⁴¹ Uzunçarşılı, s. 86-87; Akgündüz, II, s. 123 – 125.

⁴² İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeği", s. 118 .

⁴³ İnalçık, hür insanların mülkü olan terekelerle askeri sınıf arasında kesin bir ayırım yapmış, askeri sınıfın servetinin mülk sınıfında olmaması dolayısıyla kadınların tereke kayıtlarına girmediğini belirlemiştir. İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953), s. 52. Kul sistemi, padişahın kulları, köleleri mertebesindeki askeri sınıfın mülklerinin de padişaha ait olduğu anlayışıyla, ölen askeri sınıf mensuplarının mülklerini doğrudan müsadere ediliyordu. Bkz. Halil İnalçık, "Devlet Teşkilatında Kul Sistemi", *Doğu Batı Makaleleri II*, Ankara 2008, s. 154 vd.; Tarık Özçelik, "Yeniçeri Ağası Köse Mehmet Ağa ve Muhallefatı", *History Studies*, 5/1 (January 2013), s. 288.

⁴⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I, İstanbul 1990, s. 42 vd. Özellikle bkz.,s. 85.

yer arasında kesin bir çizginin bile mevcut olduğu kolay kolay anlaşılabilir olmaktan çıkmıştır. Zaman içinde örfün şeriat üzerinde ezici bir hâkimiyet kurduğu görülmüştür. Hukukun şeriatın örfü üzerine kayması süreci Emevilerden başlayarak Abbasilere doğru hızla gelişmiş, hilafet müessesesi hemen hemen hemen imparatorluk sistemlerindeki tarihi yapıları kendine teslim etmiştir.⁴⁵ Kölelik kurumunun İslami naslara aykırı olmadığı yukarıda belirtildi. İslam köle azadını teşvik etmekle beraber, köleliği tarihi bir kurum olarak reddetmemiş ve ondan istifade etmiştir. Hz. Muhammed, ilk halifeler ve sahabelerin maddi imkânları elverdiği ölçüde köle sahibi olmalarının önünde şeri bir engel bulunmuyordu. Bu bakımdan, kölelik kurumunun İslam'a aykırı olduğunu iddia etmek mümkün görünmemektedir. İslam'a aykırı görülebilecek uygulamalar, harem hayatı, bu hayatın ayrılmaz unsuru olan iştret, musiki ve raks gibi dünyevi kültürlere has eğlence anlayışlarıdır.

Toledano, Osmanlı'da devşirme sistemini teşkil eden ve en yüksek yönetim mevkilerine kadar yükselebilen kulların gerçek köle statüsüne sahip olup olmadıklarını sorgulamış, bu konuda Osmanlı tarihçilerinin tespitlerini nakletmiştir. Kölelikle ilgili ilk kapsamlı araştırmasında Osmanlı devşirme menşeli askeri sınıfın yarı köle statüsünde olduğu yönünde muğlak bir tanımlama yapmıştır.⁴⁶ Metin Kunt, Suraiya Faroqhi ve Leslie Pierce'in analizlerine başvuran Toledano, Pierce'in görüşlerini benimsemiştir. Leslie Pierce, Osmanlı devşirmelerinin imtiyazlılık gibi görünen vaziyetlerinin gerçek bir şey olmadığını, bunların can ve mal güvenliğinden, mülklerini nesillerine intikal haklarından yoksun olduklarını belirtiyor. Toledano, Pierce'in görüşüne katılarak, devşirmelerin tam anlamıyla köle olduklarını, onları tanımlanmış köle statüsünden ayırmanın imkânsız olduğunu düşünüyor.⁴⁷

⁴⁵ Bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Ed. V. L. Ménage, Oxford 1973, s. 1 vd.; Aynı Yazar, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", I, Çev. Selahaddin Eroğlu,

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26 / 1 (1984), s. 633 vd.

⁴⁶ Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle and London 1998, s. 23-24.

⁴⁷ Ehud R. Toledano, "An Empire of Many Households: The Case of Ottoman Enslavement", s. 89.

Osmanlı devşirme sistemini benzer bir analize tabi tutan Hakan Erdem, devşirmenin köle statüsünde olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Akgündüz, devşirme ve acemi oğlanı olarak toplanan çocukların köle olduğunu, bunun dönemin İslami hukuk formlarına uygun hatta bu formların gereği olduğunu belirtiyor.⁴⁹

Biz de devşirmelerin hakiki köle statüsünde olduklarını düşünüyoruz. Temel hakların hiç birine sahip olmadıklarını düşününce, bunların en yüksek mevkie yükselmelerinin kendi elde ettikleri bir statüden ziyade, iradeleri dışında oluşturulmuş bir hiyerarşik örgütlenmenin ürünü olduğu görülüyor. Devşirmelikten gelerek en yüksek mevkie yükselen bir vezir, beylerbeyi, defterdar, katip, sipahi, yeniçeri veya başka isimde askeriye mensubu, bu sisteme dahil olma aşamasında tutsak idi. Savaşta esir edilen, bir tüccar tarafından esir yakalayıcılarından alınarak şehir pazarlarına taşınan esirler söz konusuydu. Osmanlı devşirme sisteminin en önemli kaynakları arasında olan düzenli devşirmelikte de cebri bir uygulama mevcuttu. Devlet görevlileri Hıristiyan ahalinin oturduğu yere gider, devşirme toplama hususunda kendisine verilen yetkileri kullanarak çocuk devşirirdi. Bunlar kesin kurallara bağlanmıştı. Hedef kitlenin bu uygulamaya karşı koyması söz konusu değildi.⁵⁰ Zamanla acemi oğlanı yazılmaktan muaf olan madenci reayanın muafiyetleri de ellerinden

⁴⁸ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu (1800-1909)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2013, s. 15.

⁴⁹ İslam hukukuna göre devletin savaş esirlerine uygulayacağı ilkeler şöyle belirlenmişti: "Savaş hukukunun gereği ve İslamiyeti yaymak gayesiyle gerekiyorsa devlet reisi onları öldürtebilir; Müslümanlara hizmet etmeleri için onları köle olarak kullanırabilir; onlarla zimmilik andlaşması yapabilir; Hanefi mezhebinde tartışmalı olmakla birlikte, bedel (fidye) karşılığı onları salıverebilir." Molla Hüsrev'den naklen, Akgündüz, II, s. 128.

⁵⁰ Osmanlı devşirme kaydı hakkında mühimme defterlerinde yer yer bilgi verilmiştir. Bu kayıtlarda görülen vakıa, devşirme yapılacak olan Hristiyan ailelerin buna her vasıtaya başvurarak karşı koymaları ve çocuklarının acemi oğlanı yazılmasını engellemeye çalışmaları idi. Niğde'de Evrani isimli karyeye acemi oğlanı kaydetmek üzere gönderilen samsoncu başı köye vardığında adı geçen köyün zimmileri topyekûn firar etmişlerdi. Merkez Niğde beyi ve kadısına, firar eden halkın bulunarak kanun üzere acemi oğlanı kaydının yapılmasını emretmişti. 20 Zilkade 966/24. 08. 1559 tarihli, 242 no'lu hüküm için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)- Özet ve Transkripsiyon*, Ankara 1993, s. 113.

alınmıştı.⁵¹ Bu devşirmelerin mülkiyet hakları yoktu. Öldüklerinde terekeleri kayıt altına alınarak hazineye aktarılırdı.⁵² Mesleki hayatlarında maruz kaldıkları suçlamalarda hukuki yargıya değil siyaseten yargıya tabi idiler. Siyaseten katl anlayışı ile hayatlarını kaybederlerdi. Hayatları padişahın verdiği bir hükme bağlı idi. Yargılanmaları söz konusu değildi.⁵³

Osmanlı Sosyal ve İktisadi Hukukunda Kölelik

Osmanlı'da fert, toplum ve iktisat alanlarında da köle hukuku evrensel normlarla paralellik göstermekte idi. Kölenin temel niteliği, meşru toplumsal sistem içinde bizden olmayanın, yani öteki kavramının içinde yer almasıydı. Bu nedenle kolaylıkla insani özelliklerinden arındırılabilir ve bir eşya gibi her amaca uygun olarak kullanılabilirdi.

İslam-Osmanlı hukukunda kölelik hak ve fiil bakımından eksik ehliyet statüsünde değerlendirilmiştir. Eski medeniyetlerden farkı bu olsa gerektir. Roma, Grek ve Mezopotamya uygarlıklarında kölelik tam mahrumiyet statüsünde görülmüştür. Bununla beraber, uygulamada kölenin eski uygarlıklardaki statüsünden fazla farkı yoktu. Mükatep köleler istisna tutulursa, temel hak olan mülkiyet hakkından mahrumdu. Köleler mirasçı da olamazlardı. İslam-Osmanlı hukukunda kölelerin fiil bakımından da eksik ehliyetli statüde olduğu görülmektedir. Eylemlerini kendi iradesiyle değil sahibinin iradesiyle gerçekleştirebilirdi. Lehte ve aleyhte bir eyleme girişemezdi. Kölenin eyleminin doğuracağı zararlardan efendisi sorumlu tutulurdu.

Nihai olarak, köleler eşya olarak kabul edilir, alınıp satılırlar, takas edilebilirlerdi. Osmanlı ülkesinde işlek köle pazarları kurulmuştu. En işlek köle pazarı İstanbul'da idi. Uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunun Mekke, Medine, Cidde, Basra, Trablusgarp, Şam, Bağdat, Kahire ve İzmir gibi kentlerde büyük köle pazarları faaliyet halinde idiler.⁵⁴

⁵¹ Bu konuda Divan-ı Hümayun'dan Yenibazar kadısına gönderilen Zilhicce 966 tarihli, 369 nolu ilginç bir hüküm için bkz. 3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 169-170.

⁵² Bkz. Yuk.

⁵³ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 72 vd.

⁵⁴ Akyılmaz, s. 218-219.

Köle bir eşya olarak değerlendirildiği için, ona biçilen hukuk, ancak sahibine göre anlamlandırılmış, böylece, köle sahiplerinin hukuku teşekkül etmiştir. Köle hukukunu insan hukuku olarak değerlendirmek mümkün değildir. Eşya hukuku, ancak, özne ile izah edilebilir bir normatif alan olabilir. Eşyanın öznenen bağımsız bir hukuku olamaz. Osmanlı sosyal hukukunda köleleri özne olarak ele alan ve onlara bir norm, toplumsal bir ödev, fonksiyon yükleyen kurala rastlamadık. Köle, sadece bir eşya rolünü oynamakla yükümlüdür.⁵⁵

Dağınık halde kanunnamelerde ve fetva külliyatlarında karşılaşılan köle tanımlamalarından ortaya çıkan genel kanaat, Osmanlı'da köle anlayışının klasik uygarlıklarinkinden hiçbir fark taşımasıdır. Bu bakımdan, Blackburn'un Roma merkezli evrensel kölelik anlayışını Osmanlı'ya da uygulamak mümkündür.⁵⁶

Roma hukukunda kölenin bir ailesi olamazdı. Erkek ve dişi kölelerin birlikteliği yalnız fiili bir durum olup hukuki nitelik taşımazdı.⁵⁷ Mülkiyeti ve varisi olamazdı.⁵⁸ Kredi açamaz, borçlanamazdı. Mahkemeye başvuramazdı. Kölenin maruz kaldığı hasar, mülkiyet sahibinin uğradığı bir haksızlık ve zarar olarak yorumlanırdı. Başkasına satılabilen, devredilebilen bir varlık ve mülkiyet objesi idi. Bir kişinin hususi mülkiyeti olabileceği gibi birden fazla kişinin ortak mülkiyeti de olabilirdi. Köle, sahibi tarafından terk edilebilir, ancak, ilk sahibinin mülkü olma vasfından kurtulamazdı.⁵⁹ Roma hukukunda kölenin birkaç

⁵⁵ Tüm hukuk sistemlerinde kölenin öznel değil nesnel hukukun konusu olduğu hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38 / 1, (1981), s. 65.

⁵⁶ Robin Blackburn, "The Old World Background to European Colonial Slavery", *The William and Mary Quarterly*, 54 / 1 (Ocak 1997), ss. 65-102.

⁵⁷ XVII. yüzyılda yaşamış Şeyhülislam Ali Efendi'nin fetvası: "Kölesi Amır'ın kendisinden izinsiz Hind'le evlendiğine vakıf olan Zeyd evlenmeyi kabul etmeyip reddederse bu evlenme batıl olur mu? El cevab: Olur." Ali Efendi, *Şeyhülislam Fetvaları*, Nşr, İbrahim Ünal, Fey Yayınları 1995, s. 25.

⁵⁸ Ali Efendi'nin fetvası: "Zeyd'in nikahlanmaya izin verdiği çiftlik bekçisi mahcur kölesi Amır Hind ile şu kadar akçe mehirle evlendikten sonra azat olmadan vefet etse Hind çiftlikte bulunan Zeyd'in malından mehir ve hisse namına bir şey almaya kadir olur mu? El cevab: olmaz.", Ali Efendi, s. 26.

⁵⁹ Ali Efendi: " Zeyd, kölesi Amır'la evlendirdiği cariyesi Hind hamile olduktan ve Amır'ı azat edip vefat ettikten sonra Hind'in dünyaya getirdiği çocuğu köle yapmak isteyen vereseyle Amir beni azat etmekle çocuğu da azat etmiş oldu diyerek men'e kadir olur

kişinin müşterek kullandığı mülkiyet olma durumu Osmanlı hukukunda da geçerli idi. Üç kişinin ortak olarak kullandığı cariye doğan çocuğun nesebi fetva konusu olmuş, şeyhülislam fetvasına göre çocuğun nesebinin cariyeyi tasarruf eden üç kişiye ait olacağı kabul edilmişti⁶⁰. Burada çocuğun statüsünün artık klasik köle tanımlamalarına uymayacağı kesin olarak ön görülebilir. Köle anne babadan doğan çocuk köle olmasına rağmen, bir cariye hür kişiden meydana getirdiği çocuk artık hür olmakta, hatta hür çocuk dünyaya getiren cariyeye de bu nedenle hür olmaktadır.

Köle, hukuken bir eşya kabul edilse de, gerçekte insandı. Bu bakımdan, hukukun önüne geçemeyeceği dinamik niteliklere sahipti. Bu nitelikler, üreme noktasında kendini gösterirdi. Köle anne ve baba çocuk sahibi olabilirdi. Bir kölenin, özellikle cariyenin hür efendisinden meydana gelen çocuğu, hukuku aciz bırakan nitelik taşırdı. Köle, hiçbir hukukun çözümleyemeyeceği sorunlara yol açabilirdi.⁶¹ Kölenin bu karakteri Osmanlı literatüründe farklı bir eşya kavramının doğmasına yol açmıştı. Halil Sahillioğlu, eşyanın konuşmayan (samit) ve konuşan (natik) canlı olmak üzere ikiye ayrıldığına, kölenin ikinci kategoriye dahil olduğuna dikkat çeker.⁶²

Kölenin hukuku, satış aşamasından başlar azatlık aşamasında sona ererdi. Köleler pazarlarda esirci (nahhas) eliyle satılabildiği gibi, sahipleri tarafından ikinci kez tescil edilmeden de satılabılırdı. Bu nedenle bütün esir satışları şeriyeye sicillerine geçmiyordu. Köle sahibi, kölesini satabilir, rehin bırakabilir, hibe veya vakf edebilirdi. Ender durumlarda, köleyi serbest bırakabilirdi.⁶³

mu? El cevab:olmaz.” Başka bir fetva: “Zeyd, evlendirdiği cariyesi Hind’in Amır’dan dünyaya getirdiği çocuğu köle yapmaya kadir olur mu? El cevab: olur.” Aynı eser, s. 106.

⁶⁰ Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâva Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi*, Nşr. Süleyman Kaya, Betül Algin, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, İstanbul 2011, s.145-146.

⁶¹ Blackburn, s. 65, 67.

⁶² Halil Sahillioğlu, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi (1979 – 1980 Özel Sayısı)*, s. 72,73.

⁶³ Sahillioğlu, s. 73,74.

Azatlık, Osmanlı hukukunda belli mukavelelerle tanımlanmış ve devlet takibatı altına alınmıştı. Osmanlı hukukunda itak terimiyle ifade edilen azatlık, kölenin sahibi tarafından özgür bırakılmasıdır. Kölenin şartsız olarak azat edilmesini tescil eden belgeye *itakname* denilmiştir. Bu belgelerde genellikle “karşılıksız” anlamında, “hüsbanen” veya “meccanen” açıklamaları getirilirdi.⁶⁴ Kölenin şartlı olarak özgür bırakılması, özgürlüğünü satın almasına bağlı idi. Bir köle eğer sahibi tarafından hayırseverlik duygularıyla azat edilmemişse, mutlaka özgürlüğünü satın almak mecburiyetinde idi. Bunun aksi vaziyeti firar olabilirdi. Azatlık, kölenin özgürlüğünü garanti altına alan önemli bir aşama olup azatlık mukaveleleri ile kayıt altına alınır. Azatlık istisnai olarak fiili şekillerde kayıt altına alınmaksızın da olabilirdi. Tescil edilmemiş azatlıklar sonrasında köle sahibinin mirasçıları köleliği sürdürme gayreti içine girdiklerinde kölenin iki şahit ile azatlı olduğunu ispat etmesi gerekirdi.⁶⁵

Azatlık mukaveleleri, *mükatebe*, *tedbir*, *müstevlide* formlarını içerirdi. Köle bahsedilen bu özgürlük mukavelelerinden birisinin şartlarını yerine getiremediği takdirde *acz* konumuna düşerdi. Gerek mükatebe, gerek se tedbire dayanan mukavelelerde azatlık belgesi olarak *itakname* gerekirdi. İtaknameler, birisi mukavelenin başlangıcında, diğeri bitiminde olmak üzere iki adet yapıldığından, aynı şahsa ait itaknamelerin farklı şahıslara ait gibi tespit edilme riski mevcuttur.⁶⁶

Mükatebe, kölelik şartlarını, süresini, özgürlük için kölenin yerine getirmesi gereken yükümlülükleri içerirdi. Bir nevi köle ile sahibi arasındaki akit niteliğinde olan mükatebede yer alan şartlar yerine getirildiğinde köle hürriyetine kavuşurdu.⁶⁷ İslam öncesinde Araplarda kullanılan mükatebe, İslami dönemde de yaygın şekilde kullanılmış, hatta, Kuran’da da tavsiye edilmiştir. Mükatebe karşılıklı anlaşma olduğundan, efendi tarafından tek taraflı olarak bozulamazdı. Mükateb

⁶⁴ Sahillioğlu, s. 75.

⁶⁵ Sahillioğlu, s. 74.

⁶⁶ Sahillioğlu, s. 81, 82.

⁶⁷ White, *Catch and Release: Pracy, Slavery, and Law in the Early Modern Ottoman Mediterranean*, s. 49-50

köleler satılamaz, hibe edilemez, cariye iseler cinsi münasebete zorlanamazlardı. Kendi hesaplarına çalışabilir, ticaret yapabilirlerdi.⁶⁸

Mükatebe, hazır bir meblağ karşılığında hürriyetini satın alamayacak fakat hür olmak isteyen kölelerin durumu için düşünülen bir mukavele türü idi. Köle ile sahibinin de yararları bulunan değişik uygulama usulleri bulunuyordu. Halil Sahillioğlu, Bursa sicillerinde, belli bir meblağ ödemek, belli bir süre hizmet etmek, belli bir süre hizmete ilaveten ayrıca kararlaştırılan bir meblağı ödemek, özellikleri tanımlanmış belli sayıda eşya üretmek gibi değişik mükatebe yöntemleri tespit etmiştir. Sahillioğlu, mükateb kölelerin sanayi devrimi öncesinde dünyanın sayılı tekstil merkezleri arasında yer alan Bursa'da özellikle dokuma alanında istihdam edildiklerini tespit etmiştir.⁶⁹

Başka bir mukavele usulü olan tedbir, kölenin özgürlüğünün iadesinin sahibi tarafından belli şartların gerçekleştirilmesine ertelemesini ifade ederdi. Hücetlerde *debbere* veya *allaka* terimleriyle ifade edilen tedbir, *mutlak* ve *mukayyed* olmak üzere iki türlü idi. Mutlak tedbir, köle azadını sahibinin ölümüne bağlıyor, kölenin değeri sahibinin terekesinin üçte birini aşmıyorsa kölenin serbest kalmasını öngörüyordu. Kölenin değeri bu oranı aşmıyorsa, köle varislere bunu ödemek şartıyla hürriyetine kavuşuyordu. Mukayyed tedbir, köle sahibinin hayatta kaldıkça kölesinin hizmetinden yararlanmayı, ancak, ölümü halinde bir şarta bağlanmaksızın azat olmasını kesin şekilde sağlamaya yönelikti. Ölümü halinde mutlak azat olmasını istediği kölesi hakkında mukayyed tedbir aldırın sahip, genellikle, ölümünden biraz önce azat olmasını sağlayacak şartları içeren mukavele yapıyordu.

Çocuk anası kadın anlamında *müstevlide*, sahiplerinden nikâhsız olarak çocuk doğuran cariyelerle ilgili bir azat olma türüdür. Sahibinden hamile kaldığı aşamada *müdebber* konumuna düşen köle, sahibi hayatta olduğu süre içinde cariyelik statüsünde kalıyor, sahibinin ölümünde çocuğunun sahibinden olduğunu iki şahitle ispatlayabildiğinde özgürlüğünü kazanıyordu. Bahsedilen azatlık

⁶⁸ İzzet Sak, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. Ve 18. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Konya 1992, s. 106.

⁶⁹ Sahillioğlu, s. 77 - 79.

şartlarını tamamlayamayan köle acz konumuna düşüyor, hukuken köleliği devam (rıkk) ediyordu.⁷⁰

Kölenin özgürlüğe kavuşmasını sağlayan en basit yollardan birisi *kefalet* ile *fidye* ödeme yöntemi idi. Bir kişinin kölenin fidyesine kefil olması özgürlük için yeterli idi. Türkçe'deki kefalet, İngilizce'de *surety* veya *bail*, Almanca'da *bürgschaft*, Latince'de *sponsio*, Macarca'da *kezesség* terimleriyle karşılanıyordu. Kefalet hukuku Türk-Macar sınır kale ve şehirlerinde iyi biliniyor ve titizlikle uygulanıyordu.

Hürriyete giden yolda kefil bulmak veya para temin etmek üzere anlaşma yapmış olan köleye *zincirli* ⁷¹*köle* adı veriliyordu. Macarca'da *vasas rab*, Latince'de *captivus ferreus* idi. Başlangıç aşamasında kölenin iki ayağı zincirlenir, paranın büyük kısmını temin ettiğine bir ayağı serbest kalırdı. Büyük soylular zincire vurulmazdı. Zincirli kölelerin kendi güçleriyle yürümeleri imkânsız olduğundan belli vasıtalarla nakledilirlerdi. Bunlara yardımcı olmak bütün şehir ve kale görevlilerinin görevi idi.⁷²

Köleyi hukuken sahibinin bir enstrümanı, kamçısı ve değneği durumuna indirgemek onun bütün insani niteliğini yok etmeye yetmiyordu; zira köle hiçbir gücün yok edemeyeceği, yalnız kendisinin hüküm sürebileceği bir zihin, akıl ve iradeye sahip bulunuyordu. Bunları tamamen yok etmek mümkün olamaz, ancak, kullanılmaları engellenebilirdi. Köle bir fırsatını bulduğu an kendisinden alınan bütün insani niteliklerini en acımasız biçimde kullanabilirdi. Hiç beklenmedik bir anda köle, kendisinin tanrısı olarak tanımlanmış efendisini mahvedebilirdi.⁷³

Esir veya köle ile ilgili yegâne düzenleme olan pençik kanunnamesinde bazı kategoriler belirlenmiştir. Bunlar esirlerin toplumsal statüsünü belirlemek için değil, eşya olarak kıymetlerinin tayin edilmesi amacıyla yapılmıştır. Ancak, bu kategorilere göre esirlerin toplumsal yapı içinde hangi kriterlere göre ayrıldığını

⁷⁰ Sahillioğlu, s. 80 - 82.

⁷¹ Yukarıda köleleri "kadinaya vurmak" tan bahsedilmişti.

⁷² Géza Pálffy, "Ransom Slavery along the Ottoman - Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", s. 59, 61, 62.

⁷³ Davis, s. 7.

anlayabiliyoruz. İlgili bahiste ele alındığı üzere, 1510 tarihli pençik kanunnamesi aslında peşin vergi olarak yalnız acemi ocağına kaydedilen devşirme oğlanları değil, her yaştan ve cinsten esiri tanımlaması bakımından genel bir esir kanunnamesi niteliğindedir.

Bahsedilen kanunnamede esir türleri, büyükten küçüğe doğru tasnif edilmiş, süt emen üç yaşına kadar olan çocuklara *şirhor beççe*; süt emme çağını atlatan üç yaş ile sekiz yaş arasındaki çocuklara beççe; sekiz ile on iki yaş arasındaki esirlere *gulamçe*; on iki yaş üstüne geçmiş esirler *gulam* tabir edilmiştir. Kanunnamede sakallı kâfir olarak belirtilen esir, orta yaş ile yaşlı arasını ifade ediyor olmalıdır. Yaşlı erkek esire *pîr*; yaşlı kadın esire *fertûte* denilmiştir.

Gulam, *yek-çeşm* (tek gözlü) ve *yek-dest* (tek elleri) olmasına göre de ayrıma tabi tutulmuştur. Sahiplerinden çocuk doğurmuş cariye *ümmü'l-veled* olarak sınıflandırılmıştır. Rumca'da kız çocuğuna isim olarak verilen *mariye*, Osmanlı mali hukukunda bir köle türü olarak tanımlanmıştır. Farsça *duhter* terimi ile de aynı köle kategorisi tanımlanmıştır. Yaşlı kadınlara, fertute yanında *acûze* ismi de verilmiştir. Ayıplı, yani, eksik uzuvlu kadına *ma'yûbe*, hasta kadına *bîmâre* denmiştir.⁷⁴ Cariye tanımlamalarında “dişi düşmüş cariye” tanımlamasına da rastlanmıştır.⁷⁵ Cariyeler için *karavaş* teriminin kullanıldığı da görülüyor. Bu terimin Uygurca'daki karabaş'tan geldiği iddia edilmiştir.⁷⁶ Bahsedilen sınıflandırmalar kölenin emek değeri, vücudunun çalışma kapasitesi ve fonksiyonlarına göre yapılmıştır.

Normalde, esirlik, esirin aile ocağından kopararak alınması aşamasını, kölelik ise kayıt altında alınıp vergisi verilerek bir sahibe ait olduğu aşama sonrasını ifade ediyor olmalıdır. Ancak, esir ve köle tabirleri Osmanlı literatüründe hemen hemen eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Literatürde *köle*, *kul*, *abd- i memluk*, *gulam* terimleri erkek köleleri, *cariye* ise kadın köleleri belirtmektedir. Köle tüccarına esirci, köle pazarlanan yere esir pazarı denmiştir.⁷⁷

⁷⁴ Akgündüz, II, s. 132.

⁷⁵ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, İstanbul 2014, s. 350.

⁷⁶ Akgündüz, I, s. 348.

⁷⁷ Joshua Michael White, *Catch and Release: Pracy, Slavery, and Law in the Early Modern Ottoman Mediterranean*, Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi 2012, s. 47.

Toledano, Osmanlı'da köleliği analiz etmek için kölenin istihdam edildiği iş sahası; tarım, aile hizmetleri, saray, harem vs gibi alanlardan hangisinde yer aldığı; şehirli elitler, kırsal soylular, küçük üreticiler, zanaat dalları ve ticari kurumlardan hangisine ait olduğu; köle sahibinin yaşadığı yerin konumu; merkezi bölgede mi yoksa kırsal alanda mı oturduğu; kölenin cinsiyeti, kadın mı, erkek mi olduğu, hadım edilip edilmediği ve etnik kökeni gibi belli kriterler tespit etmiştir.⁷⁸

Osmanlılarda kölenin toplumsal nitelik kazanmasını sağlayan alanlar, aile kurumu, saray ve harem hayatı idi. Modern öncesi dünyada hane kurumu (household) ister kapladığı alan, ister iktisadi, hukuki, sosyal veya biyolojik birim olarak tanımlansın, olağanüstü dinamik bir yapı idi. Hane, kölenin içinde bulunduğu hukuki ve sosyal yapıyı meydana getiren, kölenin tecrübelerini aktarabileceği, rollerini oynayabileceği bir ünite idi. Köle burada belli rolleri oynardı. Bu rollerin dışına çıktığı da çok olurdu.⁷⁹

Kölelik hukukunun eşya hukuku içinde ele alındığı tespitinde bulunduk. Nazari olarak yapılan bu tespit, kanunname külliyatında rastlanan kölelik mevzuatı ile uyum içindedir. Bahsedilen duruma uygun örneklerden birisi, *kaçgun* terimidir. Kaçak köleler için kullanılan bu terim, hukuki düzenlemeler içinde yer almıştır. Kaçak kölelerle ilgili mevzuata göre, *abd-i abık* da denilen kaçak köle veya esir, yakalandığında bu işle görevli olan *yavecî*'ye teslim edilirdi. Yavecî, sahibi bulununcaya kadar kaçak köleyi muhafaza ederdi. Yavecî, köleyi sahibine teslim edinceye kadar elinde tuttuğu gün sayısınca maliyet bedeli alırdı. Bu bedele *muştuluk* veya *cu'l* denirdi. Kaçak köle bir günlük yoldan kaçmış ise altmış akçe (13 dirhem), üç günlük veya daha uzak yoldan kaçmış ise yüz akçe (40 dirhem) *muştuluk* verirdi. Ayrıca, kölenin nafakası kadı tarafından belirlenir ve sahibi tarafından ödenirdi. *Cu'l* olarak belirlenen bedel, kölenin kaçtığı yerden tutulduğu yere kadar her deve konağı için otuz akçe idi. Kölenin yakalanmasından itibaren saklanma süresine *müddet-i örfiye* denirdi. Kul ve cariyelerde *müddet-i örfiye* üç ay idi. Bu süre eşyanın türüne göre değişiyordu.

⁷⁸ Toledano, *Susun ve Yokmuşcasına*, s. 14; Aynı Yazar, "An Empire of Many Households: The Case of Ottoman Enslavement"s. 87-88.

⁷⁹ Laura Culberston, "Slaves and Housholds in the Near East", *Slaves and Housholds in the Near East*, Yayınlayan, Laura Culbertson, Chicago-Illinois 1984, s. 2.

Sahibi bulunmayan kölenin süresi dolduğunda satılır ve geliri dirlik sahiplerine veya hazineye aktarılırdı. Köle veya esirin yaveciye ulaşıncaya kadar geçirdiği süre içinde ilk yakalayan tarafından karşılanan nafakası, yaveci tarafından ödenir, sahibi bulunduğu ise ondan tahsil edilirdi.⁸⁰

Osmanlı Mali Hukukunda Köle Kategorileri ve İstihlamları

1510 tarihli Pençik Kanunnamesi aslında vergi amaçlı bir düzenleme olmasına rağmen Osmanlı esir kategorileri hakkında en geniş bilgi veren belgedir. Esirlerin yaş, cins ve statülerine göre alınan pençik vergisini belirleyen bu kanunnamenin yukarıda değerlendirilen aynı pençik kanunnamesinden tamamen farklı olduğunu tekrarlayalım. Bununla birlikte, Ahmet Akgündüz, bu kanunnamenin başlangıcında yapılan atfın bahis konusu kanunnameye olduğunu iddia etmiştir. Kanunname girişinde düzenleme sebebi belirtilmiştir. İstanbul İskelesi pençik emini sunduğu arz ile İstanbul İskelesi için pençik hususunda kanunname talep etmiştir. Daha önce İnebolu İskelesi için İstanbul İskelesi pençik kanunu esas alınarak bir kanun yapılmıştı. Ahkâm defterine sureti kaydedilen bu kanunname, ihtiyaca cevap vereceği düşüncesiyle yeniden güncellenmiş ve İstanbul pençik eminine gönderilmiştir. Akgündüz, “pençik hususunda Kanun-u Kadim budur ki...” şeklinde yapılan atfın, bir önce ele alınan pençik kanunnamesi olduğunu düşünüyor.⁸¹ Bize göre bu iki kanunname tamamen farklı anlayış ve kategoriye aittir. Burada bahsedilen “kanun-u kadim”in mevcut kanunnamenin prototipi olduğunu düşünüyoruz. Nihai olarak, pençikte biri aynı olarak alınan, yani esirlerden seçilerek alınan pençik oğlanlarıyla ilgili bir kanunname (eski kanunname), bir de peşin, aynı olarak tüm esirlerden alınan pençik vergisiyle ilgili bir kanunname (1510 kanunnamesi) bulunmaktadır. Bu iki kanunname bütünüyle farklı uygulamaları ele almakta ve düzenlemektedir. Mevcut kanunların prototipleri de aynı şekilde düzenlenmiş olmalıdır.

Yukarıda sadece terimsel anlamda değindiğimiz esir türleri, büyükten küçüğe doğru tasnif edilmiş, şirhor beççe 'ye 30; beççe'ye

⁸⁰ Akgündüz, I, s. 183.

⁸¹ “Bu kanunnamenin “ Kanun-ı kadim” diye bahsettiği de, bir önceki kanundur”. Bkz. Akgündüz, II, s. 131.

100; Gulamçe'ye 120 ile 200; gulam'a 250-280 akçe arasında pençik biçilmiştir. Sakallı kâfir, orta yaş ile yaşlı arasını ifade ediyor olmalıdır. Bunlara 250-270; pir denilen yaşlı esire 150-200; fertûte'ye 130-150 akçe vergi biçilmiştir. Yek-çeşm ve yek-dest gulam'a 130-150; ümmü'l-veled'e 120-150 arasında vergi öngörülmüştür. Fertûte, acûze, ma'yûbe ve bîmâre kategorilerine yanlış yorumlamadıysak 120-150 akçe arasında pençik resmi biçilmiştir.⁸²

Ele aldığımız 1510 tarihli kanunname, bir nevi gümrük niteliğindeki İstanbul ve İnebolu kanunnamesidir. Bunların eskiden beri aynı kanuna göre yürütüldüğü ve Anadolu ahkâmında da geçerli olduğu kanunnamenin girişinde belirtilmiştir.

Esir Pazarıyla İlgili Düzenleme ve Uygulamalar

Esir pazarları esirlerin alıcıyla bulunduğu yerlerdi. İstanbul pazarlarına ulaşan esirler, daha sınır bölgelerinde çoktan tüccar eline düşmüş, tamga, gümrük işlemlerinden geçmiş ve pazara ulaşmışlardı. Eski tarihlerde pazarlanarak sahibine ulaşmış, ancak, yeniden satışa sunulan esirler de bu pazarlarda müşterisiyle buluşurdu. Osmanlıların Bursa ve Edirne gibi başkentlerde esir pazarı uygulamalarını tecrübe etmiş olmaları beklenir; ancak, Fisher'in nakline göre, Osmanlılar İstanbul'un fethine kadar esir pazarı ile ilgili mevzuata ve kurumsal düzenlemelere sahip değildiler. XIX. yüzyılda İstanbul'a gelmiş olan Charles White, yerel kaynaklardan aldığı haberlere göre, İstanbul Esir Pazarı İstanbul'un fethinden on yıl sonra kurulmuştu. Daha önce esirler sokaklarda gelişigüzel satılıyor ve İstanbul sokakları hoş olmayan sefalet dolu esir manzaralarına sahne oluyordu. Nakledildiğine göre Fatih Sultan Mehmet atlı gezi esnasında kucağında çocuğuyla yürüyen bir esire çarpmış ve çocuğun ölümüne sebebiyet vermişti. Bu hadise, İstanbul esir pazarının kuruluşuna sebep olmuştu. İstanbul Esir Pazarı gittikçe gelişmiş, XVI. yüzyılda şahitleri şaşırtan göz kamaştırıcı bir köle trafiğinin merkezi haline gelmişti. 1526'lara doğru burayı gezen Nicolas de Nicolay, esirlerin alıcıların hayvan alırken başvurduğu kriterleri uygulayarak her türlü incelemeyi yapmak üzere çıplak vaziyette alıcıya

⁸² Akgündüz, II, s. 132.

sergilendiğini belirtiyor.⁸³ Alıcı, esirin cildine bakarak yaşını, bütün uzuvlarını inceleyerek kusurlu olup olmadığını araştırabilirdi. İstanbul Esir Pazarı Han'ı, Atik Ali Paşa camii yanında, Tavuk Pazarı içinde yer alıyordu. Bursa'da da esir pazarı vardı.⁸⁴

İskele ve gümrükler haricinde, pazarlarda, esirlerin pazarlanması ile ilgili mali ıstılah ve uygulamalara da kısaca değinelim. Esir pazarları, Esir Pazarı Kethüdalığı tarafından yönetilir ve genel olarak mukataa usulüyle işletilirdi. Esirin satışından dellallar sorumlu idi. Dellalların düzen ve koordinasyonunu esir pazarı kethüdası yapardı.⁸⁵ 1638'lerde başkent İstanbul'da esirciler kethüdası ile ilgili şikâyetlerin Divan-ı Hümayun'a kadar ulaşması ve bununla ilgili raporlar düzenlenmesi, ilgi çekicidir. Divan-ı Hümayun'dan İstanbul kadısına gönderilen bir hükümde, eskiden esirciler kethüdalarının doğru, müstakim, varlıklı kimseler iken belirtilen tarihlerde ise müflisler, mebrur adamlar dellal olmuşlar, Müslümanların esirlerini dolandırıp akçelerini kaçırmışlar; küçük çocuklarını besleyip esir olarak satmışlar; türlü türlü fesada girişmişlerdi. Halk bundan şikâyet etmiş, Divan-ı Hümayun hükmü rica etmişti. Divan-ı Hümayun, esirciler kethüdasının kendisine bağlı esircileri ve dellalları güvenilir kişilerden seçmesini, kefilsiz esirci ve dellalı esir pazarına sokmamasını emretmişti.⁸⁶

Osmanlı pazar kanunnameleri ihtisap rüsumu altında düzenlenmiştir. Tahmin edileceği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun en ayrıntılı ve kapsamlı ihtisap düzenlemesi İstanbul ihtisabıdır. Ancak, İstanbul ihtisabında esirlerle ilgili fazla detaya rastlamıyoruz. Bu kanunnamede pazara satılmak üzere getirilen kadın esirlere *halayık* terimi kullanılmıştır. Kadın köle ve cariyeyi ifade eden halayığın süslenip yüzüne aklık ve kızılca sürülerek satılmaları yasaklanmıştı. Erkek köleler için kullanıldığı anlaşılan *gürz* terimine rastlıyoruz. Gürzün sakalının yoldurulması veya tıraş ettirilerek satılmasının yasaklandığını görüyoruz. Halayık ve gürz pazarda satıldıktan sonra satıcının

⁸³ Alan W. Fisher, "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler*, C.6 (1978), s. 151.

⁸⁴ Fisher, Aynı makale, s. 155.

⁸⁵ Sahillioğlu, s. 86.

⁸⁶ Fatma Kaytaç, *88 No'lu Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet) Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2006, s. 164.

üzerlerindeki elbiseleri çıkarttırması da yasaktı. Bu konuda muhtesibin gerekli tedbirleri alması öngörülmüştü.⁸⁷

Esir pazarıyla ilgili en ayrıntılı kanunnameler Kefe ve Akkirman kanunnameleridir. Bu iki kanunnamede esirle ilgili belli kriterler ve ayrımlar yapılmıştır. Bunlardan birisi dış ve iç gümrük kriteridir. Kefe haricinde tutulan veya dış pazarlarda satın alınarak Kefe ve Akkirman pazarlarına getirilen esirlerden alınan temel vergi, dış gümrük vergisidir. Dış ve iç gümrük vergilerine kanunnamelerde *resm-i mukarrer* denilmektedir. Kefe Kanunnamesinde dışarıdan gelen esirlerle ilgili Tatar ve Sohum illerine atıf yapılmıştır.⁸⁸ Bu, Osmanlı'nın en önemli esir kaynağı olan Kefe'ye esir sağlayan doğal ortamları da açıklamaktadır.

Dış gümrük vergisi olarak yorumladığımız *resm-i mukarrerin* miktarı Kefe'de 210 akçe' idi. Yine *resm-i mukarrer* olarak nitelenen, ancak, ülke haricinden değil ülke içinden, Azak veya Taman tarafından getirilen esirlerden, dış gümrüğün yarısı kadar, yani 105 akçe alınır. Kefe'den başka pazarlara satıldığında da 105 akçe vergi alınır. Şehir dışına satılan esirin vergisini alıcı öderdi. Bahsedilen dış ve iç gümrük vergileri (*resm-i mukarrer*), esirin yaşına ve fiziki özelliklerine göre değişebiliyordu. Kefe Kanunnamesinde yaş ayrımı, esirin dış düşürmesine, yani yaşlanmış veya darbe almış olmasına ve dış çıkarmış olmasına, yani bebeklik yaşını geçirmiş olmasına göre yapılıyordu. Dışı düşmüş esirden alınan dış gümrük vergisi normal esirden alınandan 10 akçe düşük olmak üzere 200 akçe idi. Dış çıkarmış esirden ise küçük (*edna*) veya orta yaşın üstünde (*ala*) ayrımı yapılmaksızın dış gümrük vergisi en yüksek miktar olan 210 akçe alınır.⁸⁹

Dış-iç gümrük vergisi (*mukarrer*) haricinde alınan vergiler de vardı. Kefe'de bunlardan birisi, esir başına binde 17 akçe olarak uygulanan ve alım satım vergisi olarak nitelendirdiğimiz *resm-i tute* olup esiri alandan tahsil edilirdi. Kefe'de esir için uygulanan diğer vergi, *sülûsan-ı dellaliye* idi. İki kademede uygulanan toplam 34 akçelik bu verginin 20 akçeden ibaret ilk kademesi, iç gümrük olarak nitelendirdiğimiz, 105

⁸⁷ Akgündüz, II, s. 294.

⁸⁸ Bkz. Kefe Kanunnamesi, BOA, Tapu Tahrir Defteri, No, 214, s. 2.

⁸⁹ Bkz. Belirtilen yer. Ayrıca bkz. Öztürk, s. 350.

akçe olarak ödenen vergiye ilaveten alınır, dış gümrüğe tabi olanlara uygulanmazdı. 14 akçelik ikinci kademe ise bütün esir kategorilerince ödenirdi. Satış anında ödenen bu verginin yarısı alandan, yarısı satandan tahsil edilirdi. Sülusan-ı dellaliye, ayrıca 12 akçelik bir vergi dilimini daha içerir, toplam 46 akçeye yükselirdi.⁹⁰

Kefe'de gümrük olarak esirden alınan toplam vergi miktarı şöyle idi:

Resm-i Mukarrer: 210 / Sülusan-ı Dellaliye: 46, Toplam: 256

Buna esir başına alınan binde 17'nin de dâhil edilmesi söz konusudur.

Kefe ihtisap vergileri arasında rast geldiğimiz 12 akçelik esir vergisi, kanaatimize göre sülusan-ı dellaliyenin ikinci dilimi olarak belirtilen 12 akçelik vergi ile aynı idi. İhtisap bahsinde bu vergi "takı giydirilen ve satmak amacıyla dellal eline verilen esir" şeklinde biraz daha detaylandırılmıştır.⁹¹ Kefe iskelesine ait kanunname de resm-i köprü adında bir vergi daha bulunmaktadır.⁹²

Kefe, esirin kaynağından sonraki üçüncü duraktır. Esirler kaynağından, Tatar ve Sohum illerinden doğrudan Kefe'ye girebilir veya Azak, Taman, Kerş gibi doğu kazalarında temessük alan tüccarlar tarafından Kefe veya Gözleve gibi pazarlara getirilebilirdi. Kefe bu kez üçüncü durak haline gelirdi. Kefe'den sonraki durakların en yakını, Akkirman iskelesidir. Akkirman iskelesi gümrüğü dikkate alınmadan esirle ilgili düzenleme tamamlanmış olmaz. Akkirman'ın esir kaynağı, kanunname de belirtildiği üzere Kefe ve Gözleve gibi Kırım şehirleri idi. Akkirman esir kanunnamesi esirle ilgili düzenlemeleri daha detaylandırmakta ve vergi oranlarında önemli farklılıklar içermektedir.

Akkirman kanunnamesindeki esir yaş kategorileri daha açık olarak tanımlanmıştır. Esirin büyüğü buluş çağına yetişen; küçüğü yedi yaşını aşan; iyice küçüğü, emzikli (şir-hore) olmayan yedi yaş aşağısıdır. Akkirman'a Kefe veya Gözleve'den esir getiren tüccarın elinde temessük, yani esirin işleme uğradığını gösteren belge bulunurdu. Bu

⁹⁰ BOA, TTD, 214, s. 2. Sülusan – ı dellaliye resminin geniş analizi için bkz. Öztürk, s. 351, 352.

⁹¹ BOA, TTD, 214, s. 1.

⁹² BOA, TTD, 214, s. 3; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VI, İstanbul 1993, s. 574.

belge, esir için Kefe ve Gözleve’de ödenen vergiyi belgelendirirdi. Anlaşıldığı kadarıyla, Akkirman’da uygulanan vergi oranlarının farklı ve daha düşük olmasının sebebi bu idi. Hücet ile gelen esirin büyüğünden (kebir) 78; küçüğünden (sagır) 39; iyice küçüğünden (şirhor) 20 akçe alınırđı. Bahsedilen vergiler, kanunnamede açıkça belirtildiğı üzere, gümrük vergisi idi. Biz bunu, iç gümrük olarak yorumluyoruz. İç gümrükten tamga, miyancılık, resm-i köprü, resm-i mühür gibi vergiler alınmıyordu.

Kefe bahsinde görüldüğü üzere dış gümrük farklı oranlarda idi. Aynı durum Akkirman’da da gözlenmektedir. İç gümrük ve dış gümrüğü ayıran en önemli faktör, hücet idi. Dışarıdan hüccetsiz gelen esir sahibinden, satılmadığı taktirde, esir büyük ise 193; küçüğünden 93; iyice küçüğünden 47 akçe alınırđı. Esir satıldığı takdirde, büyüğünden 203; küçüğünden 100; iyice küçüğünden 47 akçe alınırđı.

Akkirman iskelesi Kefe ve Gözleve limanlarının esir durakları arasında olmakla birlikte, aynı zamanda esirin ilk kaynağının ikinci durağı idi de. Akkirman’ın dış gümrüğü içinde değerlendirilmesi gereken bu esir vergisi, büyükte 215; küçükte 103; iyice küçükte 51 akçe idi. Bahsedildiğı şekilde vergilendirilen esirler, ihraç edilmek üzere denize açıldığında, büyüğünden 24; küçüğünden 12 akçe vergi alınırđı. Buna köprü vergisi deniliyordu. Köprüden maksat, her halde, esirin yer değıştirmesi idi. Akkirman iskelesinde, bâc-ı tekrar adı altında, alandan 4, satandan 4 akçe olarak her satışta uygulanan 8 akçelik bir vergi daha bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’nun esir kaynağına ulaşmada birinci elden en önemli aracısı olan Kırım hanı, vergiden muaf idi. Kefe kanunnamesinde rastlamadığımız bir açıklama, Kırım hanlarının imtiyazlarını belgeliyor. Akkirman iskelesinde Kırım hanına tabi bir emin otururdu. Bu emin, her halde Kırım’a tabi esirlerin satış ve vergilerini yapmakla görevli idi. Kefe ve Gözleve’den toplu halde gelen esirden vergi alınmazdı. Toplu halde esir getiren Kırım hanlarının vergiye tabi olmadıkları belirtiliyor. Bahsedilen esirler hüccetsiz olarak

gelirse, büyüğünden tamga resmi olarak 162; küçüğünden 81, iyice küçüğünden 40 akçe alınır. ⁹³

Maria İvanics'in çalışmasında bu konuda aydınlatıcı bilgilere rastladık. Osmanlılardaki penç-i yek vergisi uygulaması Kırım Hanlığı'nda da mevcuttu. Buna Moğol dilinde beşte bir manasında *sauga* deniliyordu. Hüseyin Hezarfen Efendi, sefer dönüşünde Kırım hanlarının sauga ağalarını sınır kapılarına gönderdiğini bildiriyor. Novose'lskiy, III. İslam Giray'ın Mayıs 1667'de esir başına 10 duka almak üzere Orkapısı'na hazinedarını gönderdiğini naklediyor. Akın *kalgay*, *nureddin* veya kabile beylerinin şefi Şirin beyi tarafından yönetilirse sauga hana değil onlara ait olurdu. Kırım'a yönelik kölelerin sayıldığı ve vergilendirildiği yer, Kırım'ın giriş kapısı olan Orkapı idi. Ortalama köleler bir an önce tüccara devredilir, değerli olanlar uygun satışın çıkacağı ana kadar bekletilirdi. ⁹⁴ Kırım Hanları ve kalgaylarına ait esirlerin Kefe ve Akkırman gümrüklerinde niçin vergiden muaf oldukları da aydınlanmış oluyor. Esir sahibinden dış gümrükte bir kez vergi alınıyor, ikinci kez vergilendirilme aşamasında iç gümrük kurallarına tabi oluyordu.

Hassa Kulları, Ortakçılar, Koyun Kâfirleri

Osmanlı'da çiftçi sınıflarının hukuki statüsünün Avrupa ortaçağına has derebeylik ve feodalizm karakterinden farklı olduğu hususunda genel bir kanaat hâsıl olmuştur. ⁹⁵ Biz bu hususun yeterli oranda aydınlandığı kanaatinde değiliz. Dirlik sisteminin yapısı göz önünde bulundurulduğunda, çiftçinin mülkiyeti devlete ait arazileri işlediği ve bağ, bahçe, bostan gibi küçük mülkler haricinde mülkiyetsiz olduğu; işlediği mülkleri çocuklarına devretmek; hepsinden önemlisi, işlediği toprakları terk etmek veya atıl bırakmak gibi haklardan mahrum olduğu göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı çiftçisinin toprağa bağlı yarı köle statüsünde olduğu anlaşılmaktadır.

⁹³ Bkz. BOA, Tapu Tahrir Defteri, No, 701, s. 13; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII / 1 - 2, İstanbul 1994, s. 724 - 725.

⁹⁴ İvanics, s. 196, 197. ; Savga konusunda yeni bir çalışma için bkz. Serkan Acar, "Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni". *Belleten* 86 (2022) s. 861-894.

⁹⁵ Bu konudaki tartışmalar ve analizi için bkz. Ömer Lütfü Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, I, İstanbul 1980, s. 717 vd.

Şimdilik bunları bir tarafa bırakırsak, Osmanlı'da haslar kanunnameleri ile hukuki bir statü altına alınmış ortakçı kulların köle sınıfına dâhil oldukları hakkında bir şüphe bulunmamaktadır.⁹⁶ Marmara bölgesinde ve özellikle İstanbul'un kırsal kesiminde gelirleri padişaha ait geniş çaplı ahalsiz arazi yer almakta idi. Havass-ı hümayun adı altında kayıt altına alınmış olan bu araziler padişah ve devlet için önemli bir gelir kaynağı idi. Bu arazilerin işletilmeleri için köle işgücüne ihtiyaç bulunuyordu. Havass-ı hümayun arazilerini işleyen nüfusa, *ortakçı kullar* denilmiştir. Fatih zamanında Trakya, Batı Anadolu, Marmara Bölgesi; Konya, Çanakkale ve yoğunlukla İstanbul kırsalında köle statüsünde ortakçı kulların padişah arazilerinin işletilmesinde çalıştırıldığı tespit edilmiştir. Sadece İstanbul'a bağlı Haslar Kazası'nda 163 köyden 110'unda köle menşeli ahali *ortakçı kul* statüsüyle yerleştirilmişti.⁹⁷

Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde ortakçı kullarla ilgili düzenlenen kanunnamelere göre, savaş esiri veya başka yollardan beşte bir (pençik) esasına göre devlete kalan köleler, devleti temsil eden kethüdaların emrinde bu arazileri işletmekle yükümlü idiler. Devlet bu kölelere tohum temin ediyor, bunlar da ekıyor, biçiyor ve ürünlerin hasadını alıyor, hasadın yarısını kendi geçimliği için ayırarak diğer yarısını devlete veriyordu. II. Bayezid devri kanunnamesine göre bunlara ortakçı kullar ve cariyeler anlamında *ima ve abîd-i enbâzan* denmişti. II. Bayezid dönemine ait diğer bir kanunname, ortakçı kullar, çiftçilik erbabı anlamında *re'âya-ı zirâ'at-sâzan* olarak adlandırılmıştı. Akgündüz, bunların köle olmadıklarını düşünmektedir. Ortakçı kullar, hassa çiftliklerde, padişaha ait koyun ve sığır yetiştirme yerlerinde de çalıştırılırdı. Buralardaki kullara *koyun kâfirleri* ve *sığircı kullar* adı verilmişti.⁹⁸

Koyun kâfirleri ve sığircı kulların İstanbul haricinde Bursa'da da istihdam edildiği görülüyor. Bursa'ya tabi hassa statüsünde ikizceler ağnamı bu iş gücü tarafından işletiliyordu. Hasa ikizceler ağnamıyla ilgili geniş çaplı bir kanunname mevcuttur. İkizceler'de padişaha ait koyunlar koyuncu kâfirlerine tamgalanarak zimmetleniyor, buna göre

⁹⁶ Barkan, s. 723.

⁹⁷ Barkan, Aynı eser, s. 578; Erdem, s. 26.

⁹⁸ Akgündüz, I, s. 458 - 59.

de muhasebesi görülüyordu. Ölen koyunların tamgası gösterilmek zorundaydı. Aksi takdirde koyuncu kâfirlerinden tazmin edilmesi kanundu.

Koyunların yapacağı öncelikle çobanlara narh üzerinden satılırdı. Taliplisine de cari narh üzerinden satılarak hassaya gelir kaydedilirdi. Hassa sürülerinin her birine iki evli ve iki bekâr koyun ve kuzu oğlanı hizmet eder, evli olanlara zaruret miktarı nafaka (meunet) temin etmek üzere hassa korudan Bursa muddu ile dört mudluk öşür ödemeksizin kullanmalarına müsaade edilirdi. Zamanla söz konusu korudan meunet miktarından fazla yeri kendilerine mal ederek tasarruf eder oldukları, koyunlara bakmak yerine kendileri ve şakirtlerine ziraat ettirdikleri, hassa adına bakmak zorunda oldukları sürüleri ise kuzu çobanlarına güttürdükleri görülmüştü. Bu meşru olmayan yollara sapanlar dışında, meşru çizgide çalışan çobanlar da vardı. Merkezi düzenleme, bu tür meşru olmayan yollardan hassa arazilerini kendine mal eden, hassa koyunlarını gütmek yerine kendi işleriyle uğraşan koyun kâfirlerinin men edilmeleri, uslanmayanların haklarından gelinmesini öngörüyordu.

Kanunnamenin amacı, hassa koyunlara ait olan arazi ve koruların tamamen ortakçılar tarafından işlenmesinin sağlanması idi. Ancak, hayatın akışı içinde bunun mümkün olmadığı ve yasakların mutlak manada yürütülemediği ve devlet arazilerinin bu köleler tarafından özel mülke dönüştürüldüğü anlaşılıyor. Devlet dört muddu aşan arazisi olanlardan bir miktar öşür bedeli alınmasını öngörüyordu.⁹⁹

Müteakip maddelerde, hassa otlakların geçirdiği değişimler, bu değişimlerin ortaya çıkardığı sorunlar ele alınıyor. Koyunlar yaylaya gittiğinde boşalan köylerin korunması ve hariçten köylülerin hassa arazilerine girmesinin engellenmesi önem taşıyordu. Eskiden şiddetli kışlarda hariçten ziyade reaya devlet arazilerinden ot biçer, çıra yakar iken, şimdi koyunsuz kullar çoğalmış, köylünün yardımına ihtiyaç kalmamıştı. Devlet, önceden hariçten köylünün yardımıyla yapılan işlerin ortakçı kullar tarafından yapılmasını, hizmette kusur edilmemesini emrediyordu. Bu madde, özellikle köle nüfusunun dinamik karakterini anlamamıza imkân veriyor. Zaman içinde koyunsuz

⁹⁹ Akgündüz, I, s. 609.

kulların çoğalması, köle nüfusunun koyun sürülerine oranla arttığını, hizmet arzında fazlalık oluştuğunu gösteriyor.

Kanunnameden, ikiz kuzulardan şir (süt) bahası alındığını, bazı çobanların ikiz kuzulardan birini gizleyerek bildirmediğini, bu suretle hassa gelire zarar verdiğini anlıyoruz. Kanun koyucu, ikiz kuzuyu beyan edenden şir bahası alınmamasını, gizleyenin şiddetle tedip edilmesini, ayrıca şir bahası alınmasını ve kayıp kuzunun tazmin edilmesini ön görüyor.¹⁰⁰

Hassa koyunlar yayladan indiğinde iki ay müddetle köy ve kışla arasında bir yerde otlatılırken, zamanla Karaca Koyunlu adıyla zikredilen bir zümre bu otlaklara gelmiş, bazı sipahiler onlara hassa yerlerini satmışlar, bu nedenle hassa koyunlarıyla Karaca Koyunlu zümresinin koyunları aynı yerlerde otlar olmuş idiler. Hassa koyunları bu nedenle hastalık kapmış ve hassa zarar görmüş idi. Devlet bunun engellenmesini emrediyordu. Hassa koruya hariçden girilmesi, istifade edilmesi, ağaç kesilmesi yasak idi. Hassa koyuna zarar vermesi kesin olan bu eylemlerin engellenmesi emrediliyordu. Hassa koyunların kesim zamanında etraftaki esnaf ve reayanın koyun kesmesi yasak olduğu halde buna engel olunamıyor, gizli olarak koyun boğazlayanlar yakalanamıyordu. Bu nedenle devlet zarara uğruyordu. Kanunname bu hususta daha sıkı tedbirler alınmasını ön görüyor.

Hassa kullar içinde hırsızlık, sirkat işine karışanlar, “cariyelerini fesad ve zinaya mübaşir olanlardan”, yani cariyelerini maddi kazanç karşılığında fuhşa zorlayanlardan cürm alınması adet olduğundan aralarında fesat eksik olmaz imiş. Devlet şimdi bunların tedip edilerek hapsedilmelerini, müteakiben siyaset edilmelerini emrediyordu. Bursa kadısı marifetiyle bu tür işlere karışanların sancak beyine teslim edilmesi ve sancak beyi tarafından siyaset olunmasını; bu tedbirlere rağmen ıslah olmayan cariyelerin kadı marifetiyle bey-i men yezid satılıp bahalarının hazineye teslim edilmesi öngörülüyordu.

Kanunnamede belirtildiğine göre ölen kulların mallarına oğulları ve kızları tasarruf ediyormuş. Ölen kulun çocukları küçük ise malları zaptediliyor, ergenlik yaşına geldiklerinde asgari geçim (meunet) için kendilerine veriliyor, bunlar da öldüklerinde malları hazineye

¹⁰⁰ Akgündüz, I, s. 610.

kalıyormuş. Zaman içinde bu uygulamanın terk edildiği ve hazineye bir mal kalmadığı bildiriliyor. Devlet bu tür vakaların denetlenmesi için kadıya tenbihte bulunuyor.¹⁰¹

Barkan, ortakçı kulların mülklerinin nesle intikalinin hür ailelerdeki miras intikali ile aynı olmadığını, bunlarda mirasın parçalanmasını engellemek ve korunmasını sağlamak maksadıyla yalnızca “hizmete yarar oğlanlara geçtiği” tespitini yapmıştır.¹⁰²

Kanunnamenin son maddesi, kulların üreyerek çoğalmalarını düzenleyen maddedir. Söz konusu maddede kulların yine kullarla evlenmesi kuralı getiriliyor ki, bize göre Abbasilerin Türklere uyguladığı kural burada aynı biçimde kölelere uygulanmakta idi. Devletin bu uygulamadan kastı, kanaatimizce ırki bir ayrımcılık değildi. Köle nüfusunun Müslüman hür nüfusla evlenerek kölelik statüsünden kurtulmasının engellenmesi idi. “Mezkûr kullar arasında İslam’a gelmiş cârîye olsa, içlerinden talibi Müslüman kul bulunur ise, ana verile. Ve illâ Mihaliç haslarından olup Müslüman kullarından talip olana verülüb harice verilmeye”. Anlaşılacağı üzere, bir kul ve kölenin Müslüman olması onun kulluk ve cariyeliğinin düşmesini gerektirmiyor, ancak, burada devlet, Müslüman kul ve cariyeler içinde evliliği zorunlu kılarak köle nüfusun devam etmesini garanti ediyordu. Müslüman kul hür Müslüman kadın ile veya Müslüman cariyeye hür Müslüman erkekle evlenmekten men ediliyordu.¹⁰³

Bizim kanaatimize göre, en katı kölelik uygulaması bu alanda yapılıyordu; zira bir cariyeye veya gulam yukarıda ele alınan özgürlük şartlarını yerine getirdiğinde hürriyetine kavuşma şansına sahip iken, ortakçı kulların, hiçbir surette devletin kendilerine biçtiği kölelik statüsünün aşılmasına imkân tanınmıyordu.¹⁰⁴ Devletin köle nüfusunu normal nüfusla karıştırmadan muhafaza etme gayreti sonuçsuz

¹⁰¹ Akgündüz, I, s. 611.

¹⁰² Barkan, s. 591.

¹⁰³ Akgündüz, I, s. 612.

¹⁰⁴ “Kölelik vaziyetinin icap ettirdiği bu hürriyetsizlik hali, bilhassa ortakçı kulların ve cariyelerin evlenmesi mevzubahis olduğu zaman meydana çıkmaktadır.” Barkan, s. 590.

kalacak, hassa kullarının kölelik statülerinin tedricen değişmesi zaman içinde gerçekleşecektir.¹⁰⁵

Sonuç

Osmanlıların kuruluş dönemine damgasını vuran akıncılığın yağma ve ganimet malı olarak temelde kölelikten beslendiği ve bu anlamda kölelik olgusunun ilk safhasını oluşturduğu, pençik kanunnamelerinin Osmanlı köle hukukunun ilk aşamasını teşkil ettiği üzerinde duruldu. Akıncılığın yerine geçen “devşirme” sisteminin de esasında pençik uygulamasının tarihsel bir evrimi olduğu tespiti yapıldı. Köleliğin Osmanlı toplum hayatına askeri yollardan girse de tarihsel safhalarda toplumsal hayatın tüm alanlarında yaygın olarak işlevi olan bir olgu olduğu görüldü. Köleliğin sosyal ve iktisadi çerçeveleri temel hukuk formları olan kanunnameler ve fetvalar doğrultusunda değerlendirildi. Köleliğin Osmanlı devlet hayatında özellikle hassa çiftliklerde “ortakçı kullar” statüsünde yaygın olarak yer aldığı gözlemlendi. Bu alanda ortaya çıkan geniş çaplı literatür gözden geçirildi, tespitlerimiz çerçevesinde önemli eleştirel değerlendirmeler yapıldı.

Kaynakça

BOA, Tapu Tahrir Defteri, No, 214.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *3 Numaralı Mühimme Defteri (966 – 968 / 1558 – 1560)- Özet ve Transkripsiyon*, Ankara 1993.

Acar, Serkan, "Savga: Kırım Hanlarının Yağmadan Aldığı Pay ve Tarihi Kökeni". *BELLETEN* 86 (2022), s.861-894.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, I, II, İstanbul 1990; VI, İstanbul 1993; VII / 1 - 2, İstanbul 1994.

Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona ermesi ile İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Farmanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9 / 1 - 2, (Haziran-Aralık 2005), s. 213 – 238.

Ali Efendi, *Şeyhülislam Fetvaları*, Nşr, İbrahim Ünal, Fey Yayınları 1995.

¹⁰⁵ Erdem, s. 28.

Ayalon, David, "The Mamlüks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 6, No. 3 (Nov., 1996), s. 305 – 333.

Balard, Michel, *La Romanie Génoise, XIIe – Début du XVe Siècle*, I, Rome 1978.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler*, I, İstanbul 1980.

Blackburn, Robin, "The Old World Background to European Colonial Slavery", *The William and Mary Quarterly*, 54 /1 (Ocak 1997), s. 65 – 102.

Bozkurt, Gülnihal, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38 / 1, (1981), s. 65 – 103.

Culberston, Laura, "Slaves and Housholds in the Near East", *Slaves and Housholds in the Near East*, Yayınlayan, Laura Culbertson, Chicago-Illinois 1984, s. 1 – 21.

Çakır, İbrahim Etem, *10 Numaralı Mühimme Defteri' nin (s.179–356)Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.

Davis, David Brion, *The Nathan I. Huggins Lectures: Challanging The Boundaries of Slavery*, Harvard University Press 2009.

Eliade, Mircea, *Ebedi Dönüş Mitosu*, Çev. Ümit Altuğ, Ankara 1994.

Eliade, Mircea, , *Kutsal ve Dindışı*, Ankara 1991.

Engin, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, Doktora Tezi, İstanbul 1992.

Erdem, Y. Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu (1800 – 1909)*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2013.

Fisher, Alan W. "Muscovy and Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian- Ottoman Frontier*, İstanbul 1999, s. 27 - 46.

Fisher, Alan W., "The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales, Some Preliminary Considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi*, C.6 (1978), s. 149 – 174.

Gordon, Matthew S., "Preliminary Remarks on Slaves and Slave Labor in the Third / Ninth Century Abbasid Empire", *Slaves and Housholds in the Near East*, Yayınlayan, Laura Culbertson, Chicago-Illinois, s. 71 – 84.,

Heyd, Uriel, “Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat”, I, Çev. Selahaddin Eroğlu,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26 / 1 (1984), s. 633 – 652.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Ciriminal Law*, Ed. V. L. Ménage, Oxford 1973.

İnalçık, Halil, “Devlet Teşkilatında Kul Sistemi”, *Doğu Batı Makaleleri II*, Ankara 2008, s. 154 – 169.

İnalçık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, *Doğu – Batı Makaleler II*, Ankara 2008, s. 123 – 153.

İnalçık, Halil, *Hasbahçe’de ‘Aş u Tarab – Nedimler Şairler Mutribler*, İstanbul 2011.

İnalçık, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 / 1 – 4 (1953), s. 51 – 75.

İvanics, Mária, “Enslavement Slave Labour and The Treatment of Captives in the Crimean Khanate”, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*, (Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries), Nşr., Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston 2007, s. 193 – 219.

Kaytaz, Fatma, *88 No’lu Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Özet) Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2006.

Köse, Osman, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı - Rus Esir Mübadelesi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, III / 1, Ankara 2002, s.349 – 360.

Lewis, Bernard, *Race and Slavery in the Middle East*, New York 1990.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.

Na’imâ Mustafa Efendi, *Na ‘imâ Tarihi*, I, Nşr., Zuhuri Danışman, İstanbul 1967.

Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, İstanbul 2014.

Pálffy, Géza, “Ransom Slavery along the Ottoman - Hungarian Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*, *Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries*, Nşr., Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston 2007, s. 35 – 83.

Refik, Ahmet, “Obirinci Asr – ı Hicride Devşirme Usulü”, *Edebiyat – ı ‘Umûmiye Mecmu’ası*, Sene: 1, Numara:2 (1332 / 1916), s. 45 – 48.

Remmal Hoca , *Tarih - i Sahib Giray Han*, Nşr. Özalp Gökbilgin, Ankara 1973.

Sahillioğlu, Halil, “Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi (1979 – 1980 Özel Sayısı)*, s. 67 – 138.

Sak, İzzet, *Şer’iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. Ve 18. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Konya 1992.

Toledano, Ehud R., “An Empire of Many Households: The Case of Ottoman Enslavement”, *Slaves and Households in the Near East*, Yayınlayan, Laura Culbertson, Chicago-Illinois, s. 85 – 97.

Toledano, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu’nda Kölelik Bağları*, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul 2010.

Toledano, R., *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle and London 1998.

Újváry, Zsuzsanna J., “A Muslim Captive’s Vicissitudes in Ottoman Hungary (Mid – Seventeenth Century)”, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders, Early Fifteenth Early Eighteenth Centuries*, Nşr., Gezá Dávid and Pál Fodor, Leiden-Boston 2007,s.141 – 167.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1988.

White, Joshua Michael, *Catch and Release: Pracy, Slavery, and Law in the Early Modern Ottoman Mediterranean*, Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi 2012.

Yağcı, Zübeyde Güneş, “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı, 8 (Kış 2005), s. 12 – 30.

Yağcı, Zübeyde Güneş, “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606 – 1607)”, *History Studies*, 3 / 2 (2011), s. 371 – 384.

Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü’l – Fetáva Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi*, Nşr. Süleyman Kaya, Betül Algin, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, İstanbul 2011.

Extended Abstract

Slavery serves as a significant litmus test in determining the layers and stages of human evolution. From ancient times to the Modern Era, slavery, possessing both social and economic functions, constituted one of the most vital elements of Ottoman state and societal life. This study strongly emphasizes the contradiction between the relegation of the phenomenon of slavery beyond the realms of human value systems and its widespread acceptance as a natural fact of creation in all beliefs and cultures before the Modern Era. In this context, attention is drawn to the concept of 'cultural time

"Cultural time" refers to the understanding, interpretation, and application of one's own life and existence within a theological framework. In this context, the role of slavery within this understanding has been explored. The acceptance of slavery as a fact of creation in both nature religions and subsequent religious stages, such as revealed religions, has been considered a legitimizing factor contributing to its long-lasting presence. Within this framework, the cultural context of slavery in the Ottoman Empire has been discussed, drawing connections between the prevalent concept of slavery in the Seljuk and Abbasid states, which formed the historical background for the Ottoman Empire. It has been emphasized that the Ottomans inherited this legacy in their perception of slavery, as they did in various other aspects. While the cultural background of the Ottomans included the Seljuk and Abbasid traditions, the geopolitical influence of the historical roots of slavery that extended back to the Romans and Greeks has also been acknowledged as a part of the Ottoman heritage. The historical realities of slavery practices that existed as a part of Anatolia, the Balkans, Mesopotamia, and North Africa, where the Ottomans operated, undoubtedly influenced the Ottoman Empire.

Slavery in the Ottoman Empire began in an interesting manner, primarily on a military basis rather than a social or economic one, and this characteristic was largely preserved. The Ottomans, driven by the spirit of conquest and raiding (known as "Gaza and akın"), considered slaves as spoils of war. One of the main objectives of the Ottoman religiously motivated raids and campaigns (known as "gaza and akın") was to sustain the army, and a primary source of sustenance came from the spoils of war. The Ottomans, following an ancient tradition that had matured during Roman times and had become a vital element of economic life in Byzantine and Latin city-states, highly valued slavery. In the early financial structure of the Ottoman Empire, among the first tax practices, the "pencik tax" essentially represented a one-fifth (or 20%) share of the spoils, with slaves being a fundamental component

of these spoils. It is worth noting that this understanding was also applied in the Ottoman customs system, a topic that is being discussed for the first time in our research.

During the formative period of the Ottoman Empire, the customary and Sharia tax practices that characterized the later classical period were not well developed. The primary source of revenue for the state during this time was through the acquisition of captives and slaves. The establishment of a taxation system that relied on organized land revenues across the three continents under Ottoman rule would only be realized during the reign of Fatih Sultan Mehmet (Mehmed the Conqueror).

Throughout history, there existed an economically and financially beneficial relationship between the Crimean Khanate and the Ottomans based on their shared interests in the acquisition of Slavic-origin slaves from the northern regions. The Crimean Khanate took control of the slave trade previously managed by Italians and dominated the market in this regard. By the late 15th century, with the strong Ottoman-Crimean collaboration, Europeans were effectively excluded from the historical slave trade network that connected Istanbul, Crimea, and the Northern Slavic world.

It is observed that the Nogays, who were the most prominent ethnic and demographic group within the region controlled by the Crimean Khanate, played significant roles in the acquisition of slave resources. The assertion is made that this geographical, demographic, and ethnic context played a crucial role in the history of slavery.

During the formative period of the Ottoman Empire, slavery, which was a fundamental element as a military and financial resource, was further developed and institutionalized in Ottoman law during the classical period. Slavery had already matured in legal terms through historical actors before the Ottomans, and they largely inherited this historical legacy, adapting and developing it to suit their own times. In the early Ottoman legal codes that organized the Ottoman financial structure and gave it institutional character, the economic relationships between taxation and slavery were discussed in detail and explained. It can be deduced from these legal codes that the religiously legitimized raids and campaigns, often framed as "Gaza-Jihad," had their primary objectives in acquiring spoils and slaves.

In the "Pençik Kanunnamesi" (a legal code), the qualifications of slaves, the taxes to be collected, and the tax rates to be applied based on the number of acquired slaves were individually specified. Initially, the Ottomans used captives obtained through their conquests as slaves, but when it became apparent that the needs of the army could not be met through these

methods, the state began to systematically acquire manpower for the army through the practice of "devşirme/ devshirmeh" which involved the collection of Christian boys at a young age. These boys were integrated into the Ottoman army as "devshirme" recruits. It is known that the institution of "devshirme" was implemented within the framework of a kind of social slavery law, and this is one of the results reached in our study.

The adaptation of slaves acquired through warfare and raids into social and economic life was made possible over time through the development and maturation of legal and normative frameworks. Within this context, the problems posed by slavery in social and economic life became subjects of legal codes (kanunname) and religious rulings (fatwas). In the classical period of the Ottoman Empire, the legislation developed by legal scholars concerning the social and economic dimensions of slavery was thoroughly analyzed based on primary sources, literature, and legal texts.

The slave population created by the state to meet its military needs, consisting of captives from wars or Christian households, held an official status within the Ottoman Empire. On the other hand, slaves gathered in wars or raiding expeditions and directly brought to the market for sale represented a different form of slavery that was utilized by civilians in various social and economic capacities. Furthermore, a population known as "ortakçı kullar" (joint-tenant servants) employed by the state to cultivate its demesne lands was defined as another type of slavery. The legal and normative forms related to these types of slavery were analyzed